॥ अध्यात्मरामायणे ॥ श्लो० ११२ ॥ १६

॥ अथ नगोऽपि तत्सर्वं ज्ञात्वा राव-
णचेष्टितं उवाच सीतामेकांते श्रृ-
णु जानकी मेवं वः॥१॥ रावणो
भिक्षुरूपेण आगमिष्यति तेऽति-
कम् त्वं तु छायां त्वदाकारां स्थाप-
यित्वोटजे विश॥२॥

१३२

१

२६

हृदः साधुकृत्यां द्विषतः पापकृत्यामित्याद्या उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति च सूत्रमपीममेवार्थं सू
चीचकार न हि पुण्यपापयोरभावे तत्संस्पर्शाशंकाप्युदेति येन श्रुतिसूत्रस्मृतिभिः साधाप्येत न च पुण्य
पापयोर्गुणसंबंधाभावे संभवतो तौ ज्ञानानंतरं गुणसंबंधो वश्यमास्थेयं ज्ञानानंतरमेव कर्म पि
स्पर्शाभावं श्रुतिस्मृतिसूत्राणि वदंति श्रुतानुगुणाभावादनुमानीत कश्चिदपि किं तु गुणानामेव तत्त्वादेवेति
युक्तं ननु तर्हि ज्ञान्यज्ञानिनोरविशेषप्रसंगः उभयोर्गुणप्रयुक्तत्वाविशेषत्वादिति चेन्न अभिभूतत्वानभिभू
तत्वरूपवैशेष्यस्य विद्यमानत्वात् ननु श्रुतिदेहसंबंधप्रयुक्तगुणानां देहसत्त्वेनैव सत्त्वात्तदा जीवन्मुक्तिश्चेदस्येत
गुणसंबंधरूपबंधस्य विद्यमानत्वात् इति चेदमिष्टापत्तेस्तथा हि जीवतो मुक्तिः एवं तु जीवन्मुक्तिर्जीवतो हि
देहस्य यो विशिष्टत्वं देहविशिष्टत्वं प्रारब्धप्रयुक्तत्वं वा जीवन्मयमिति व्यवहारभावस्तु प्रकृतिलये
युक्तेप्युच्यते इति मुक्तस्तथा च ज्ञानानंतरं देहत्रयविशिष्टत्वं चेन्नासौ मुक्तः न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रि
ययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा व संतं न प्रियाप्रिये न स्पृशतः इति श्रुतिः कामसंबंधरूपबंधस्य सत्त्वात् ज्ञानानंतरमेव
देहत्रयं न स्यादिति चेन्न तदा नासौ जीवन्नप्युपंचितं चेदभावार्थे जीवन्मुक्तिखंडनावसरे

द्दिश्रुत्यनुगृहीतत्वात् नन्वालसिनस्तवालस्यएवप्रतिबंधकोविवेचनेभविष्यतीत्याशं
कामपनुदन्नाहवीतेति तमितितथाचस्वसंकल्पादेवरचितब्रह्मांडगणोभगवान्मय्यपिस्वस्य
संकल्पादेवालस्यादिप्रतिबंधकगणंनिरस्यस्वयमेवसर्वंसंपादयिष्यतीतिभावः ननुकदाचि
२ त्प्रमादाद्वाज्ञानाद्वापिविस्मृतिर्भगवतोपिचेत्तदापराधीनस्यतवतज्ज्ञानाधीनज्ञानस्यविस्मृतिःस्वय
मेवभविष्यतितथाचशास्त्रार्थविवेचनंदुर्घटमेवेत्यतआह ब्रह्मणोपीति तथाचब्रह्मणोपि
विस्मृतवेदस्मारकस्यभगवतोनविस्मृतिशंकावकाशलेशइतिभावः नचात्रब्रह्मणोन्य
2 तोवेदाध्ययनमप्रसिद्धमितिशंकनीयं योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमित्यादिश्रुतिषुप्रचो
दितायेनपुरासरस्वतीत्यादिस्मृतिषुचप्रसिद्धत्वात् ननुचकदाचित्कापराधजनितको
पाद्यदिभगवानपिशास्त्राशयंनेवप्रकाशयेत्तदातद्विवेचनमेवदुर्घटमितिशंकांनिवा
रयन्नाहविशिनष्टि कमलापतिमिति ननुभगवतोपिकरुणासमुद्रस्यशुद्धसत्वमूर्तेः को
पसंभवः संभवेपिकरुणाप्रवणचित्ताज्जननीस्वयमेवानुनेष्यतितथाचभगवतिकोपारो २

इत्यनुरूपस्मरणकस्य

शास्त्राशयमनुरूपतः श्रीरामचंद्रस्याशयार्थेनैव स्मारकत्वादेतस्यैवात्रानुरूपत्वात् नन्वे
मिव्येयेनाद्यदेवतास्मारकं कश्चिच्छ्लोको निबंधनीयः तस्य तत्सोमेर्थोपस्थापकत्वादिति चे
न्न शास्त्राशयविवेचके निबंधे शास्त्राशयेनैव तादृशदेवतास्मारकस्यानुरूपत्वेनाभिधमास्मार
कस्यानुरूपत्वादिति इदानीमेतदाग्रहवतामपि संतोषयंस्तादृशेनैव पद्येन तमेव इष्टदेवं
स्मरति यस्य निश्वसितं वेदा वीक्षितं चाखिलं जगत् ब्रह्मलीलापुर्वदस्मारं वंदे तं कमलापतिं ननु
शब्दब्रह्मणस्तु दुर्वोधमेलिशास्त्रस्य दुर्वोधत्वमेकादशे भगवता स्वयमेवोक्तं तत्कथं त्वं विवेचय
सीत्याशंकामपनुदन्नाह यस्य निश्वसितमिति अनेनैव शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रार्थो दर्शितो
नस्तथा शास्त्रकारत्वात्सर्वज्ञः शास्त्रात्मकस्वकार्थाशयाभिज्ञतरो भगवान्स्वभक्ताय मस्मै
स्वयमेव शास्त्राशयं प्रकाशयिष्यतीति नात्र मम न काचिच्चापधाष्ट्र्योऽपेक्षित इति भावः ननु भगव
तः शास्त्रकारत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छास्त्रयोनित्वादिति सूत्रमेव ननु तस्यापि पौरुषेयत्वा
त् प्रामाण्यं स्यादिति चेन्नेत्यस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः स्मा

अस्मद्वैरवत्स्विदंब्रह्मेति युक्तिस्यविशेषणानांवाचकानां परंपरयाविशेष्यवाचकानांच साक्षाद्विशेष्य
पर्यवसानमितिविशेष्यंचचिदचिद्वैतोर्विशेषणपोब्रह्मैवच यः पृथिव्यांतिष्ठन् यः आत्मनितिष्ठन्नि
३ त्यादिश्रुतेः निवासपदंचवर्द्धतेऽश्रयमाणत्वात्सत्यकेसंबध्यते ज्ञानपदंचाव्यवहितब्रह्मप
दार्थयाथात्म्यपरं तथाचब्रह्मनिवासायतद्याथात्म्यज्ञाननिवासायचेत्ययमर्थः संपद्यते
ननुतादृशब्रह्मनिवासायेत्येववक्तव्यमितिचेन्न सर्वशब्दस्यचिदचितोर्विशेषणत्वस्व
3 नार्थत्वात् ननुसर्वेष्वपिब्रह्मनिवासत्वंव्यापकत्वादितिचेन्न येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषु
चाप्यहमितिस्मृतेः सामान्यतः सर्वत्रसत्वेपिविशेषतस्तुभक्तानामेवसर्वदास्मृतिविषयत्वेन
तेष्वेवावस्थितत्वात् ननुब्रह्मनिवासत्वंकुतइत्यतआह ज्ञाननिवासायेतिशेषषष्ठ्याविस्वरूप
ब्रह्मपदार्थयाथात्म्यज्ञानवतामेवसर्वदास्मृतिविषयत्वे[illegible]तेनब्रह्मनिवासत्वोपपत्तेः
ननुतर्हितस्याज्ञत्वमेवैकमवाशिष्टमितीयमयमात्माब्रह्मेतिश्रुतिविरुद्धज्ञानवत्त्वादित्यतआह २
मुनयइतिमननशीलायेत्यर्थः मननशीलस्यनाज्ञत्वशंकाकलंकलेशोपीतिभावः ननुना

पौर्वकालशंकं भवेत इति स्यादेवं यदि निश्वसितत्वे वेदानां तदा ज्ञानादुत्पादकोद्भवलोपे दृशांको विस्तु
रेवस्यान्नैवेन दृष्टिप्रमाणाभावात् न चास्य महतो भूतस्य निश्वसितं तदेतद्बहुस्यां यो ब्रह्मा
णमित्यादिश्रुतयः एव प्रमाणमिति वाच्यं तत्र सामान्याभिधायकैरिदं तत्र चक्षुर्वैः प्रति
पादितत्वेन नाम्नाः प्रतिपादितत्वात् किंत्वाशंकामपनुदन् हेतुमिति तथा चाविदं गना
गोपालं प्रसिद्धं नाम बत्ति प्रत्यक्षमाणापेक्षेति भावः ननु लौकिकप्रसिद्धेः शास्त्रप्रसिद्धिर्बा
धकत्वात् शास्त्रप्रसिद्धिरेव गरीयसी वाच्या सा चात्र नास्ति सत्यां नहि श्रीवादीनामपीश्वरत्वे
न प्रसिद्धिरस्त्येव तथा चानिर्णय एवावशिष्ट इति चेन्न तत्प्रसिद्धेर्गौणत्वात् यथा च
तत्प्रसिद्धेर्गौणत्वं तत्त्वोपरिष्टादुपपादयिष्यते इदानीं ग्रंथकर्त्तारं नमस्करोति नमस्तस्मै मु
नीशाय यद्यथतायत्त यस्त्विने सर्वज्ञानं निवासाय वाल्मीकिमुनये नमः इति देशकालाप्रतिबद्धं
सर्ववस्तुविषयकं याथात्म्यज्ञानं सर्वज्ञानं तन्निवासाय नष्टे इति तु प्राकृतानामस्यार्थः तत्त्ववि
दां तु सर्वं च ज्ञानं सर्वज्ञानं तयोर्निवासायेति अत्र शार्वे शब्दवाच्यं परब्रह्मैव स्तुतितो युक्तितश्च श्रुति

तिचेन्नाश्रवणेनैतेवागन्तुकाश्चित्कान्ये भविष्यतीतिस्मृतिरूपेणाबुत्सवाक्येनानुगृहीतत्वस्य
दृश्यमानत्वात् नचश्रुत्याननुगृहीतत्वमकनीयः बुद्धवाक्यस्यतन्नत्कल्पत्वात् नचानुमानानु
ग्राहकस्यबुद्धवाक्यस्यापिपौरुषेयत्वादप्रामाण्यस्यादप्रामाण्येचतदनुगृहीतस्यानुमा
४ नस्यसुतरामप्रामाण्यमितिवाच्यम् नभारतीमंगमघोपलभ्यते इतिभागवतेबुद्धागमस्यवा
क्यप्रामाण्यस्यस्वयमेवोक्तत्वात् नचपौरुषेयत्वेनहेतुनास्मृतिसामान्यस्याप्रामाण्यसि
द्धेकुतस्तरांस्मृतिविशेषरूपायावैयासिकीयापाः वाल्मीकीयायावाबुद्धोक्तीयायाश्चवा
५ स्मृतेःप्रामाण्यस्यादितिवाच्यम् स्मृतीनांप्रामाण्यंश्रुतिमूलकत्वाच्छ्रुतिमूलकत्वंचाप्त
तमप्रणीतत्वात् नचैवंवेदव्यासस्मृतेरपिप्रामाण्यंस्यादितिवाच्यम् तस्याःश्रौदुंवरीस्पृष्ट्वो
द्गायेदितिश्रुत्यवैदविरुद्धत्वाल्लोभमूलकत्वेनाप्युपपत्तेश्च नचात्रश्रुत्यन्तरवेदविरोधो
दृश्यतेऽस्याःप्रामाण्यमेवत्यास्तांविस्तरः ननुनतेवागन्तेतितत्त्वबुद्धवाक्यंयद्विष्यात्तदेवस्या
न्नचतथाकिंतुकविवाक्यमेवेतिचेन्न तत्सूचकत्वेनतत्साधकत्वात् किंचश्रुतिरूपतया ४
पीदंप्रमाणंश्रुतिरन्नवपाकीर्णकाव्यसागरमद्भुत तदिदंश्रूयतामार्षंपुराणंपापभयापहं

मननमनसोः तपस्विनो मननशीलत्वं संभवतीत्यत आह प्रथमं तावत्तपस्विन इति ननु मुनित्वे किं
प्रमाणमित्यत आह तस्मै इति प्रसिद्धापेत्यर्थः ननु मुनित्वेति प्रश्नस्तु केन मुनयो विमुखत्वेती
त्यत आह मुनीशायेति समर्थनमोहः स्पृष्टुं शक्य न इति भावः मुनेः रामकथोत्सुकत्वे पन्न त्यच
मस्करोति कूजंतं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरं आरुह्य कविताशाखां वंदे वाल्मीकिकोकिलं
मिति ४ स्वाध्यायः रामचरितकथनस्वभावत्वेन तदुक्तार्थस्य श्रुतिसारत्वं तदुक्तशब्दस्य सुंदरतर
त्वं तस्य च सारग्राहित्वेनोत्तमत्वं भृंगपदेन सूचितं स्तौमि वाल्मीकेर्मुनिभृंगस्य कविताव
नचारिणः शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिं ५ परां गतिमित्यस्यैतत्काव्यश्र
वणमोक्षस्यापि हेतुः किं पुनः धर्मार्थकामानामिति भावः स्वच्छमन्यत् क्वचित्तु मुनिसिंह
स्येत्येव पाठस्तस्य तु स्वनिशितवेदार्थशंकाकरिणामित्यर्थः प्रथमवाक्यतात्पर्यमुपनिखि
वेदतत्त्वविदुत्तममुनेर्वाल्मीकेस्तास्यर्थविवेचं कर्तुकामतावगम्यता मारूपं व्यवस्थापयति त
थाहि इदं काव्यं प्रमाणं श्रुतिमूलकत्वात् स्मरणादिवत् न च हेत्वसिद्धिः आप्ततमप्रणीत
त्वेन हेतुना तत्सिद्धेः ननु वेदविदां श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतमनुमानं न प्रमाणपदमारोहती

वक्तृत्वं स्यात्तथा चाप्तोक्तत्वमेवेत्यत आह पुण्यमिति तया वचनाप्रामच्वृति तत्प्रतिपादकेकाप्येवा
५ प्रसंबंधगंधोपीति भावः ननु भवतु बुद्धवाक्यानां पापत्वप्रश्नि ईश्वरसत्त्वे तत्प्रतिपाद
कत्वं ते मास्यान्ननु तदस्ति प्रत्युत ईश्वरासत्त्वे तत्प्रतिपादकत्वात्पुण्यत्वमेव स्यात् सत्यव
चनात्वादिति चेन्न तस्यसत्त्वात् ननु प्रमाणं त्वस्मन्नते प्रत्यक्षमेव निर्दुष्टं तदभावादी।
श्वरो नास्तीति चेन्न शब्दानुमानयोरप्रमाणत्वे विदेशगतानामसंबंधिनामस्सुहृद्वक
5 पत्रिकया मरणप्रतीत्यनुपपत्तेः स्वोपदिष्टमर्थमनवबुध्यमानं शिष्यं चेष्टयानुमिय त्वया
पुनरुपदेशानुपपत्तेश्च तयोः प्रमाणत्वे सिद्धे सिद्धो भगवान् तेषां क्षित्यंकुरादिकं सकर्तृ
कं कार्यत्वाद् घटवदित्याद्यनुमानानां यावाभूमी जनयन् देव एक इत्यादिश्रुतीनां च प्र
माणभूतानां सत्त्वात् पराक्रान्तं चात्र सूरिभिरित्युपरम्यते ननु जिघांसंतं जिघांसी ५
यान्न तेन ब्रह्महा भवेदित्यर्थशास्त्रस्य पापत्वं कुत इति चेत्स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बल

धर्मार्थकामसंयुक्तं स्मृतिश्रुत्युपबृंहितमित्यनंतरमेवोक्तत्वात् अनपूर्वश्लोकस्य यशः
श्लोकरूपतयाप्युत्तपएव निषिद्धाइत्यर्थः न नुश्रुतपः संसेवकिमनेनापूर्वं निबंधेस्यतत्रा
ह। अद्भुतमितिनन्वद्भुतान्यपिविचित्रकथायुक्तानिभारतादीनिसंतीत्यतआह काव्यता
गरमितितेषांसुहृत्संमितोपदेशरूपत्वेनास्यवक्तृतासंमितोपदेशरूपत्वेनततोप्यद्भुत
तरत्वादितिभावः द्वितीयश्लोकस्यपुनरुक्तत्वमितिहेदं बुद्धिस्थं आर्षकाव्यं श्रूयतांश्रवणेन
भावयेदित्यर्थः कीदृशंतत्काव्यंधर्मार्थकामसंयुक्तं धर्मशास्त्राणिधर्ममेवप्रपादयंतिना
र्थकामौ अर्थशास्त्राणितुअर्थमेव नधर्मकामौ कामशास्त्राणिकाममेवनधर्मार्थौ इदंतु
कमेवत्रितयप्रतिपादकं त्रितयप्रदं चेत्तदिदमेव श्रोतव्यमितिभावः ननुवर्तितादि
धर्मप्रतिपादकानामपि श्रुतिवाक्यानामीश्वरोक्तत्वप्रतिपादनात्स्वापत्वमिवकामस्त्र
स्त्रस्यापि हृद्यंपंचपुरुषानयोबापेत्यादेः परदाराभिगमनोपदेशकत्वात्स्वापत्वमिवास्यापिया

यद्येतेष्ववस्तुतस्तुविषयाणांभोजनादिवच्छरीरनिर्वाहकशरीरस्थिते[illegible]तत्त्वविमर्शसाधन
त्वाद्यदाविषयालाभेशरीरवियोगरूपापत्तिः आपत्कालेदृष्टपंचपुरुषानदोषायेतिस्मृतिर्व्यवस्थाप
नीयअन्यथाऽनंतरमेववात्स्यायनोक्तेनपरदारगमननिषेधकेनपांचालीहरणेनकीचकोनष्टोजान
कीहरणेनरावणइत्यादिवाक्येनविरोधापत्तिरिति ननुपूर्वमस्याःस्मृतेःपापत्वमुक्तंपाप[illegible] इतिपा
दकत्वात्एवंचव्यवस्थापनंतदसंगतमेवेतिचेन्नतादृग्व्यवस्थाज्ञातुमसमर्थान्रागादेवपरदाररतान्
मूर्खान्पापेनियोजकतयापापत्वस्यापिसंभवात्यदित्यास्तांतावत्प्रकृतमनुसरामः पुनःकीदृशंपापो
विघातद्रूपंसंसारंहंतीति नन्वस्तुत्रिवर्गप्रतिपादकत्वंतथापिमोक्षाप्रतिपादकत्वान्मुमुक्षुभिस्तुहेयमेवे
त्यतआहपापभयापहमितिपापोऽविघातद्रूपंसंसारंहंतीतितथातथाचमुमुक्षुभिरपिश्राव्यमेवेति
भावः पुनःकीदृशंश्रुतिस्मृत्युपबृंहितंश्रुतिस्मृतीउपबृंहितेयेनतत्तथाश्रुतिस्मृत्यर्थनिर्णयासमर्थानालो
क्यतद्विवरणरूपंकृतमित्यर्थः तथाचश्रुतिस्मृत्योर्विवरणरूपत्वाच्चतुर्वर्गप्रतिपादकत्वाच्चनिखिल
जनैरपीदमवश्यंश्रोतव्यमितिभावः ननुपूर्वोदाहृतयोःश्लोकयोरर्थवादत्वंस्यादिचेदस्तुतयोरर्थवाद

वान्व्यवहारतत्त्वअर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिरित्युक्तेस्तस्यब्राह्मणान्नहन्यादित्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वेन
दुर्बलत्वात्ननुनात्रधर्मशास्त्रविरोधःसमानविषयत्वाभावात्किंतुब्राह्मणसामान्यप्राप्तोहनननिषेधोआतता
यिव्यतिरिक्तेषुनियम्यतइतिचेन्न[illegible]यवपनंद्रविणादानमित्याद्युक्तेर्ब्रह्मबंधूनांवधोयेननवधशब्दार्थे
निरोपितनान्योस्तीतिदैहिकइत्यनेनब्राह्मणवधस्यभगवतास्वयमेवनिषिद्धत्वात्उतोर्थशास्त्रत्वेमवतस्यधर्मशा
स्त्राद्विरुद्धत्वेनपापत्वमितिसर्वमवदातंननुदृष्टपंचपुरुषानदोषायेत्यस्यकामशास्त्रस्यकुतःपापत्वमितिचे
त्परदारान्नगच्छेदितिविरोधात् ननुनात्रविरोधःसमानविषयत्वाभावात्किंतुदारसामान्यप्राप्तोगमननिषे
धोदृष्टपंचपुरुषव्यतिरिक्तेषुनियम्यतइतिचेन्नतथापियोनिशंकरदोषस्यतदवस्थत्वात्योनिशंकर
दोषश्चोक्तोवद्दशरथराज्यवर्णनप्रकरणेउक्तःनचासीद्योनिशंकरइतिकिंचानेकश्रुतिस्मृत्यननु
गृहीतत्वादीयंवात्स्यायनस्मृतिरप्रमाणमेवनन्वेतत्स्मृत्यननुगृहीतत्वादन्यासामेवस्मृतीनामप्रा
माण्यंकुतोनस्यादितिचेन्नअन्यासांनुस्मृत्यनवकाशप्रसंगइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशप्रसंगादि
स्तुत्तरमीमांसान्यायानुगृहीतत्वा[illegible]देतदप्रमाणस्यैवस्वीकर्तुंयोग्यत्वात्रागमूलकत्वेनास्याउ

निरूप्यततस्तस्याप्यस्यविस्मो:परत्वंप्रतिपाद्यततोभक्तवात्सल्यसूचकभगवदाविर्भावंप्रतिपाद्याविर्भूतस्य
नगुर्वनुगमनादिधर्मंमत्प्रार्थितामिच्छलाभात्मकंतत्त्वात्तच्चोपदिष्टाताभगवताभक्तोपकारमुपदिदेश
6 तथाहिउपक्रमेसरस्वतीरेनिविष्टोजनपदइत्यस्यशुचिदेशनिवासोपिधर्मिकारणमतश्शुःएवंशुचिदेशनि
वासोविधेयइत्यभिप्रायःअत्रचशुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यपुरायतीर्थजलाप्लुतग्रामोपत्रजोटकइत्यादिस्म
र्थोनुसंधेयःदशरथवर्णानेधर्मात्माइत्यस्यनिजधर्मरतइत्यर्थःनचलतिनिजवर्णाश्रमतोयइत्युक्तेर्निजध
7 र्मस्याप्यधिकारिविशेषणत्वात्अग्निमंजितेन्द्रियइत्यादिविशेषणंजितानवीक्ष्येन्द्रियमित्यर्थकंश
मदमयदर्थवसन्त्वविवेकवैराग्यमंतरानुपपन्नंतमादिपदगुग्निमानूशूद्रादिगुणानुपलक्षयतितथा
चशुचिदेशनिवासीनिजधर्मरतोदशरथोविवेकादिगुणसंपन्नोभूत्भगवत्प्राप्तिकामेनैताद
शेनैवभवितव्यमित्यभिप्रायःएराज्ञोरैश्वर्यवर्णानस्यदशोधर्मात्मापदत्वेश्वर्ययुक्तोपिसत्या
न्नचलितस्तादृशास्थितत्रज्ञेनैवभगवान्प्राप्यतेइतिभावःपौराणांधर्मसुखादिवर्णनस्यधर्मा
त्मनांसंगादपिधर्मात्मानःसुखिनश्चभवंतीत्यभिप्रायःगुरुणांमत्रिणांवर्णानस्यचसत्संगादेवस
र्वमवाप्यतेअतःसत्संगोनत्याज्यइत्यभिप्रायः 6

स्यवस्तुवाक्यस्य तु नार्थवादत्वं तथात्वेनाप्रतीयमानत्वात् । किं च प्रमाणान्तरविरुद्धस्यैवार्थवादस्य स्वा
र्थापर्यवसायित्वम् आदित्यो यूप इत्यादिवत् । न तु प्रमाणान्तराविरुद्धस्य न चात्र प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति तेन त्र
तएतयोरर्थवादत्वेपि न स्वार्थापर्यवसायित्वं किं तु स्वार्थपर्यवसायित्वमेव तथा सत्येतत्काव्यस्य वेदोप
वृंहणरूपत्वात्संदिग्धो वेदार्थ एतदनुसारेणैवोन्नेय इति सर्वं समञ्जसं हरिः ॐ तत्सत् अथ निखिलजगदुद्धर
णाय कारुण्यं गतो भगवान्वाल्मीकिर्ग्रंथारंभे तदिदं सूचयतामस्मिन् श्लोके यथा त्रिवर्गोपदेशकत्वं तु सू
चितया स्य काव्यस्य धर्मार्थकामसंयुक्तमित्यनेन प्रतिज्ञातं मोक्षोपदेशकत्वं तु पापघ्नया पहमित्यनेन न
किं च संगोप्य तथैव त्रिवर्गं स्फुटतया वर्णयांचकार मोक्षं तु प्रतिरहस्यतया प्रशान्तचित्ताय जितेंद्रिया
य क्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे गुणान्विताय अनुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे इत्या
दिस्मृतेर्दुर्लभाधिकारिकतया न त्वप्रधानत्वेनास्य स्याद्धितेतः स्वकाव्यस्य श्रेष्ठत्वं सूचयन् मोक्ष
स्य चतुर्वर्गार्थत्वेन प्रधानत्वात् त्रिवर्गेभ्यः प्राधान्यं सूचयन् परोक्षप्रिया इव हि देवा इति श्रुतेः परोक्षेण वर्णय
न् स्रावत्कोशलो नामेत्यारभ्य तं डकां वधीं तेन प्रकरणेन भगवत्प्राप्त्यधिकारिणां तत्प्राप्त्युपायकथनपूर्वकं

त्रस्तोऽजनकोभगवान्भक्तिगृहीतहृदयोदशरथपुत्रतांगतःअहोभगवतोभक्तवात्सल्यमित्यभिप्रायःततो
विश्वामित्रकथायांप्रारभ्यभगवतोविश्वामित्रानुगमनमप्रार्थितास्त्रलाभस्ताटकावधश्चेत्येतासांकथानां
यदाभगवताविगुर्वनुगमनंकृतंगुरुरनुगंतव्योभिवादयितव्यइत्यादिधर्मास्तानदाकिमुतान्यस्यातिनत्फलं
चाप्रार्थितमिष्टलाभइतिगुर्वनुगमनादिभिःधर्मैर्लब्धोभगवाननविद्यांहिनस्तीत्येतदभिप्रायत्रयमितितथा
चसमुदितायेस्तुशुचिदेशनिवासिनांनिजधर्मरतानांविवेकवैराग्यादिगुणसंपन्नानांप्रारब्धापत्तितावि।
रलाविक्लिन्नभोगाननुभुंजानानामप्यविनष्टधारणानांनिजसंगोढवधर्मसुखजनकानांसत्संगाविरहि
तांजितहृदःसहविषयवेगानांगुर्वनुगामिनांतत्प्रसादादभिष्टलाभवतांविष्णोःपरत्वंजानतांस्वयमेवभ
गवदाविर्भावोभवतिआविर्भूतोभगवान्ताटकोतुल्यामविद्यांहिनस्तीतिअविद्याश्चभगवदावरे
भ्यानंतरमेवनाशःभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाःक्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरा
वरेइतिश्रुतेःमरीच्यादिनाशकथयाअविद्यानाशानंतरंतत्कार्यनाशःसूचितःविश्वामित्रानुगम
नादिलाभकथ्येभगवदाविर्भावानंतरोक्तेष्वर्थेवशास्त्रपाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानितिन्यायेनाधिका
त्र

ब्रह्मण्यंगाकथायातुशद्बोऽतिदुःसहोविषयवेगोयद्विषयरसानांमृत्योपिकः ब्रह्मण्योनुमोदश्च तस्तस्मागोदु
रंतस्त्याज्यइत्यभिप्रायः ततोदशरथयज्ञप्रकरणेविरुद्धाः परत्वंप्रतिपादितंतत्तुसुस्पष्टमेवप्रती
यते तथाहिवृत्तसुरेश्वरस्यप्रभुत्तत्रनारायणः प्रभुरितिप्रस्तावार्थः तत्रनामतयावृत्तस्यारोवा
प्रभुर्नारायणस्थागतः कीदृशयोः सुरेश्वरयोरितिसुरेश्वरपदंचविशेषणांइंदुस्योपरिष्टादुक्त
क्तत्वात् नचतत्रशब्दस्ययज्ञइत्यर्थोवाच्यः अनंतरोक्ततत्रशब्देनयोनरुक्तापत्तेः अत्रचस्वा
म्यादिप्रयोगेषष्ठीसप्तम्योइत्यनेनसप्तमीप्रभुत्वंतपोनियतंत्वेमेवपदंसुरेश्वरशब्देनविसुरेव
गृहीतःसुरेश्वरशब्देनविष्णुग्रहणानान्यर्थंतुसुरेश्वरोविष्णुरेवनवृत्रस्तानापिस्यात्तुतस्मिन्नेवासं
कुचितेश्वरत्वस्यसत्वादितितथाचभागवतेकोनामलोकेभगवत्पदार्थःनकोपीत्यर्थः अत्रचनि
र्धारणेएवषष्ठीअत्रचतत्रेज्ञयपुंवागतात्तत्वामध्येप्रभुत्तुनारायणएवेत्यर्थः अतएवतमब्रुवीत्त
तोवृत्तावित्हंसुरगणोःसह आर्त्तानामपिलोकानांमार्तिहामधुसूदनयांचामहेतत्स्वामार्त्ताः श
रणंयोनोभवाच्युतः इतिवृत्तादीनांप्रार्थनाप्युपपद्यते ततःपुत्रजन्मांतप्रकरणस्यचानंतकोर्वि

ॐ अथ बालकांडे संक्षेपेण स्फुटतया वर्णितं त्रिवर्गो कांडषट्के स्फुटतरं विस्तरेण वर्णनीयमिद एवान्य
९ कानधीनेकविषयत्वात्परमपुरुषार्थ इति तत्त्वेव शास्त्रस्य परमतात्पर्यमतः स एव सर्वैर्हि पाये
संपादनीय इति श्रेयस्कामानुपदिशन्नुपदिशन्बालकांडे संक्षेपेण वर्णितमपि सत्ताधनं मोक्षमा
र्गितत्रारभ्य कथासमाप्तिपर्यंतं भरताचरणेऽष्टी रामचंद्राचरणेश्च द्विकृत्वो वर्णयांचकार तथाहि
अयोध्याकांडोपक्रमे भरतस्य मातामहकुलं प्रतिप्रेषणासमये कर्तव्योपदेशवाक्येषु मातुलपदमध्यात्म
पदे पूज्योपलक्षकं आर्यकमेपदं सत्कर्मपरं तत्राभिवादनबुद्धत्वप्योपतात्मस्वोपदेशस्ततः स द्वुल
रासहवासोपदेशस्ततः पुनर्द्विजाभिवादनमुपदिश्य तत्र शंसा द्विजानुद्दिश्याभिवादनं पुनरुक्तेस्तात्प
र्यतो द्विजास्त्ववश्यमभिवादयितव्या इति गत एवानंतरमेव वंशसामुपपद्येत ततस्तेभ्यः सर्वो राशा
स्त्राशीत्येनेन ब्राह्मणादेवाध्येतव्यं नान्यत इत्युक्तं अध्यापनस्य ब्राह्मणाधिकारिकत्वोक्तेस्ततः त
दुपासितुं पुत्रस्तु याताहं हि सिद्धत्वकस्यनेन वयास्थितिनिषेध उपदिष्टः एतावता अवेच्छेनाध्येने ९
इति कर्तव्यता उपदिष्टा ततो विद्याध्ययनोपदेशेनाध्ययनकथया चाध्यापकद्वयेन देवावृद्धेवे

रिविशेषणोस्वपहितेत्यग्निहोत्रंजुहोतियवागूंपचतीतिवत्॥इतिसर्वंसमंजसम्॥अथनद्विभिःसाधनै
र्दुःप्राप्योभगवान्स्वल्पैर्जीवैःकथंप्राप्यतइत्याशंकापनोदनायगंगावतरणांतप्रकरणस्यारंभस्त
थाहिविश्वामित्राश्रमाद्गमनानंतरंविश्रामकथानांसतःसत्कथयैवकालंनयंतीत्यभिप्रायःकुशना
भपुत्रीकथायास्तुवायुतुल्यैरपिविषयवेगोदुःसहःजितविषयवेगानांब्रह्मदत्ततुल्यानांसतांसंगोभ
वतीतिसगरपुत्रनाशकथायास्तुसतांकोपोनाशस्यैवकारणमितिभगीरथकथयाप्यवगमायोत
द्येततथाचसत्कथयाकालक्षेपकैर्जितविषयवेगैःसत्कृपापात्रैर्व्यवसायिभिर्भगीरथवद्दुःप्राप्योपिभ
गवान्प्राप्यतइतिगंगावतरणांतप्रकरणस्याभिप्रायःइतःपरमस्यैवप्रपंचस्तथाहिसमुद्रमथनकथाया
अमृतार्थैःकृतप्रयत्नैरप्यार्थितान्यपरत्नांतराण्यपिलब्धानीत्यत्रहेतुःपुरुषार्थमहिमासचेश्वरानुग्रह
वशादेवअसुरान्प्रतितस्यैवपुरुषार्थस्यविपरीतफलप्रदत्वात्॥इति॥अन्यासामपिविश्वामित्रेणदु
ष्प्राप्यंब्रह्मत्वंप्राप्तंरामेणधनुर्भंगःभार्गवापमानंमथ्याप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वंपौरुषमहिमैवेत्यभि
प्रायःइतिपुरुषार्थपरेभक्तिमार्गेनैकाहियुक्तैर्हरिःप्राप्तोत्पथतमोहंतीत्यवंप्राथमिकाशयःइति॥

अनंतरमेवज्ञानाभ्यासेप्रवृत्तस्यविज्ञानेभिरतस्यच पदाज्ञानेभुनिष्टावेप्राप्तवानूरघुनंदनततोस्य
बुद्धिः संजाताधर्मेशोनुमहात्मनः ब्राह्मणेभ्योथवेदेभ्योभिक्षुकेभ्योथधार्मिकः येचान्येपिमहा
१ त्मानोधर्मेषुकुशलाद्विजास्तान्सर्वान्समहाभागतेजाउपास्तनिर्वृत्तःशुचिःकृतकृत्यमिवात्मानम
न्यतधर्मशासनात्इत्यर्थे[redacted] विद्याभयोपदेशंविनाँज्ञानविज्ञानाभ्यासोक्तेर्विनिगमकत्वात् ऽसंभवाद्याः
अत्रचप्रवृत्तस्येतिप्रवृत्तियुक्तस्येत्यर्थः अभ्यासवृत्तोप्रकर्षत्वंचदीर्घकालनैरंतर्याभ्यासविषयसत्का
10 रयुक्तत्वं अभिरतिरभ्यासस्तयाचविज्ञानप्राप्तयेअभ्यासयुक्तस्येत्यर्थः ज्ञानंतुत्रीण्यपिवतत्वानीत्या
कारकंशास्त्रजन्यंसामान्यंविज्ञानंविशेषज्ञानं ननुतत्वंत्वस्यचभेदलेशंब्रह्मैकमेवतत्किमिद
मुच्यतेत्रीणितत्वानीतिचेन्नैवंतथासतिब्रह्मण एकत्वेतज्ज्ञानस्याप्येकत्वादनंतरमेवपदाज्ञाने
भुनिष्टावेप्राप्तवानरघुनंदनइत्यत्रबहुवचनानुपपत्तेः नचज्ञानस्यज्ञानार्थत्वाद्ब्रह्मविषयकवृ १
त्तिज्ञानानांधारावाहिकानामनुसरणपरिणामिनांबहुत्वाद्बहुवचनस्यनानुपपत्तिरितिवा
च्यं घेकयोर्द्विवचनैकवचनेबहुषुबहुवचनमितिपाणिनीयस्मृतेर्बहुत्वमेवबहुवचनस्यमुख्यार्थ

येवेदितव्येपराचेवापराचेतिश्रुत्यर्थः संगृहीतः ननुनात्रपराविद्याप्रस्तावः कथमत्रतच्छ्रुत्यर्थसंग्रह इति
चेन्न सन्नियोगशिष्टानां सहैवाप्रवृत्तिः सहैवानिवृत्तिरितिन्यायेनापराविद्योपदेशस्यस्वसन्नियोग
शिष्टपराविद्योपलक्षकत्वेनतत्संग्रहस्यसुकरतयातच्छ्रुत्यर्थसंग्रहस्यसंभवात् ननुवाल्यपरविद्या
नधिकारात्तदुपदेशोव्यर्थइतिचेन्न गर्भएवैतच्छयानोवामदेवएवमुवाचेगर्भएवपरविद्यानिष्ठासंभ
वेनवाल्येतदनधिकारत्वस्यदूरापास्तत्वात् ननुसतिचतदधिकारे ऽपरविद्यो(पदेश)व्यर्थ[illegible]उभयोःसा
मानाधिकरण्येनैकदाविरुद्धत्वादितिचेन्न विषयोरूपदेशस्यभिन्नाधिकारिकतयासामानाधि
करण्येनैकदाविरुद्धत्वेप्युपवीतग्रहणमात्रेणावेदाधिकारस्यसंजातत्वेनाविद्याभयवृत्तिपादकेव
दत्वाविधिवादेकेदैवसामानाधिकरण्येनतदध्ययनमात्रस्याविरुद्धत्वेनध्ययनोपदेशस्यनिर्दुष्टत्वात्
कवेरूपदेशस्यसर्वसाधारणत्वेनतुरूषभेदेनविद्याभयोपदेशस्यापिसंभवात् वस्तुतस्तुभरतस्यभगव
दवतारत्वात्स्वैभिस्वंधकोटिश्शन्यस्यनोपदेशपत्वसंभवः नाप्यधिकारोपदा किंतुलोकानुग्रहार्थमेव
तेषांसर्वेषामाचरितमितिनात्रशंकावकाशः ननुविनिगमकाभावाद(अपर)परविद्योपदेशएवात्रास्त्वितिचेन्न

धर्मेतिभागवताभिवदितः सकामधर्मस्यज्ञानाधिकारिणांततिदूरेणास्वर्गकर्मेतुद्धियोगाद्गते
अपद्मस्यादिनाभागवतास्यधर्मेवनिंदितत्वात्एतत्तोभगवदपरोक्ष्यभावादेवतदर्थंतत्साधनीभूतं
तास्यमस्त्वितिश्रुत्यनुरोधाच्छीशीतिविप्रतिपत्तिजसंदेहोत्पादकतयापाठमात्रयोस्मिन्नेवैतदोपवंहणं धर्मश्रोतु
रूपेसंदेहोत्पादकत्वेनतस्यायुक्तत्वात्कविनासंदेहनिवारकत्वेनबहुवचनस्योपयुक्तत्वात् अत्रचैव बुद्धिः संज्ञा तेस्यर्थः
११ शब्दो एवकारार्थकस्तथाचयदाज्ञानेष्वेवनिष्ठांप्राप्तवान्तुविशेषज्ञानेइतिवेशब्दार्थः ततइति
तदार्थकस्तदाविशेषज्ञानसाधनतयाधर्मश्रोतुबुद्धिः संज्ञोतेस्यर्थः अयंचकृतकृत्यमिवात्मानंम
न्यतेधर्मशासनादिस्यास्पेतद्धर्मादेवसर्वविज्ञानंभविष्यतीनिश्चयजनितात्सात्कृतकृत्यमिवम
न्यतेस्मेत्यर्थः कृतकृत्यत्वंतुभगवदापरोक्ष्यादेवभविष्यतीतिद्रष्टव्यार्थंअत्रचतत्त्वत्रयज्ञानमेव
।। कथिसमस्तं अन्ययोर्द्वेतज्ञाननिष्ठाप्राप्तेतद्विरुद्धधर्मनिष्ठानुपपत्तिः फलप्राप्तेः साधनानुप
योगात्सतिचास्मत्संमततज्ञानेस्वस्यशेषत्वज्ञानेनभागवतधर्माराधितभगवत्प्रीतिजनितमु
क्तयेधर्मेपुरुषस्याप्यवृत्तः शेषत्वंहिपारतंत्र्यंअस्मन्मतेज्ञानानंतमपिपारतंत्र्यंविनास्वरूपहान्यापते
सर्वदेवपरमेश्वराप्रीत्यर्थंधर्मानुष्ठानसंभवाच्च नचवाच्यंसर्वदेवपारतंत्र्यमिचतांकदापिमुक्ति
नैवदुःखपूर्वकत्वादितिपरमात्मनः प्रियस्यसेवायाः स्वेच्छयाकृतायाः परमसुखरूपत्वाद्धिस्तर ११

वेइति प्रतिभाति तथा च संभवति मुख्ये ऽमुख्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात् न च तोर्ईच्छितिज्ञानानां बहुत्वात्तत्रैव बहुवच
नस्य कृतार्थत्वं स्यादिति वाच्यम् तन्मते ब्रह्मनिष्ठाया एवापोद्ध्येयत्वेन पुरुषार्थहेतुप्रवृत्तिज्ञाननिष्ठोक्तौ प्रयोज
नाभावात् न च पूर्वावस्थायां ब्रह्मास्मीति वृत्तिज्ञाननिष्ठाया अपोद्ध्यत्वमेवेति वाच्यम् अपोद्ध्यत्वेऽप्येतादृशा
निष्ठानंतरं तत्तोस्य बुद्धिः संजाता धर्मोऽथो तु महात्मन इत्येवोक्तधर्मेश्वरागबुद्धेस्तन्मते विरोधित्वेनोदया
संभवात् नन्वस्तु तत्त्वत्रयमपेक्ष्यैव बहुवचनं तथापि विषयभेदेन तत्त्वत्रयविषयकज्ञानानां बहुत्वेपि
ज्ञानत्वेन रूपेणासजातीयत्वादेकवचनेनापि संग्रहीतुं शक्यत्वान्निः प्रयोजनं बहुवचनं न चासत्तिबा
धके बहुवचनेन ज्ञानानां सुसंग्रहत्वात्को दोष इति वाच्यम् [illegible] एकवचनेन असत्तिबाधके
उपस्थितस्यैकवचनस्य परित्यागायोगादिति चेन्न एवं सति जातिपदमादाय सर्वेषामेवैकवचनेन
शक्यसुसंग्रहत्वाद्बहुवचनोच्छेदप्रसंगात् न चेष्टापत्तिस्तथा शिष्टव्यवहारात् शिष्टव्यवहारश्चामार्यं
चेहोलकाद्याचारप्रामाण्यं पव्यवस्थापयता जैमिनिना प्रथमाध्याये व्यवस्थापितं किं चैकवचनस्यैकमेवा
द्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यनुसारेणैकवचनानुरोधात्क्रिमे क एव निर्विशेषं ब्रह्म तत्त्वमुत भोक्तृभोग्यप्रेरि

ब्राह्मणस्त्ववश्यमभिवादयंतम्

नाप्यागमस्यानंगीकरणात्सुष्टत्तयानुपित्राज्ञानुल्लंघनरूपो धर्मो दर्शितः वस्तुतस्तु स्वविपक्व
१२ कषायाणां दुर्दर्शाहंकुयोगिनां सकृद्दर्शितस्वरूपमेतत्कामायतेन यमत्कामः प्राप्नेकैः सा
धुःसर्वान्मुंचति हृच्छयानित्यादिस्मृत्यर्थो दर्शितः ततो योध्यायां रामादिदृक्षया तत्र पश्चाद्यातो तत्तश्च
तुर्दशवर्षानंतरं रामआगमिष्यतीति तथाच प्रकरणाशयः कृत्यान्तरं त्यक्त्वा तं सत्कर्मेत्युक्तिरित्यं तं वृद्धोभिवा
दयंतं मस्खलितव्रतं यतात्मानं सब्रह्मचारिणः सर्ववसंतं द्विजोऽदेवाधीतविद्यं तासामपि विद्यास्थिति
रहितं मधीतपरामपरविद्यमपरविद्यार्थिकर्मानुष्ठानप्रयासतरं विचार्यतस्याप्लावनिखिल
12 संसारेभावत्वे सति कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पु
ण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुत्या यस्माद्विभेम्यहमपि द्विपरार्द्धे धिष्ण्यमित्यादिस्मृत्या
च विनाशित्वं विचार्य परविद्यार्थस्य निरतिशयसुखात्मकस्य मोक्षस्य नित्यत्वं विचार्य संजात
मोक्षाभिलाषं मुमुक्षया निर्भर्त्सितमोहविरोधिकैकथीकुब्जासदृशाद्दुर्बुद्धितद्वृत्तिकं मनाह
तराज्यग्रहणोपदेशकसदृशाद्वस्तुपदेष्टृकं तस्मिन्मतिभूतानिनिम्नमापद्व स्वयमेतितस्तेनि १२

इत्तस्रत: गरीयांसोप्य

नन्वत्रापि परोक्षज्ञाने सत्यपि अपरोक्षज्ञानार्थं धर्मानुष्ठानमुच्यते इति चेन्नात्रैव तज्ज्ञानस्यकाविसंमतत्वबहु
वचनासंभवस्योक्तत्वात् ततोऽवान्तरकथानंतरं वनं गते श्रीरामे पितरि च मृते मंत्रिभिराहूतेन भरतेन शिवि
लवक्तां तच्छ्रुत्वा कैकेयीकुब्जयोर्भर्त्सनं अनेन कैकेयीकुब्जासदृशानाखिलदुर्बुद्धितहृत्तेर्भर्त्सनेनविवे
किनाकर्त्तव्यमिति सूचितं पश्चाद्भगवद्विमुखाद्दशरथपितृसमामातौ[redacted]मातृतुल्या[redacted]नादरणीया इति सू
चितं ततो राज्यग्रहणोपदेशकजनानादरः अनेन भगवद्विमुखीकरणहेतुप्रवृत्त्युपदेशकाद्यहितोपदेश
काभासा अनादरणीया एवेति सूचितं ततः पौराणिभः निखिलजनैर्भरतप्रशंसा च अनेन तत्समानमतिभक्ता
नां नम्रमापद्यवस्ववीप्रतिस्मृत्यर्थो दर्शितः ततो रामाभिगमनं अनेनैतमवलोकमिच्छतां इत्युत्साहः सू
चितः ततो गुहसमागमस्ततो भरद्वाजाश्रमगमनं ततः सिद्धिदर्शनं भक्त्युद्रेकाद्दूरस्थतदवस्थाकिक्षान्यत्रेने
न कथासमुदायेन सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदः इत्याद्युक्तेः तयाऽऽवश्वकत्वेनतापुंजं तोयो गुरुतमं संगस्य पाक
ख्यं पुनरनिष्टसंगादि त्याज्यमिति स्मृत्यर्थो दर्शितः ततो रामदर्शनं ततो भरतेन बहुधानुनीतस्य
नीतस्याप्यनंगीकृतवचनस्य रामस्याज्ञया पुनरागमनं अत्र च निखिलभक्तप्रधानभरतवचने

नाध्ययनं सूचितं

समंतुवसिष्ठेनसहपयोभोजनादिभिरित्युपाहरणरूपः प्रत्याहारस्तदुपलक्षितः प्राणायामोपि
१३ सूचितः प्राणायामं विना प्रत्याहारस्यासंभवात् ततो निरंतरस्मरणेन ध्यानं तदाक्षिप्ता धारणा
तदुपलक्षिता समाधिश्चेति त्रयमेव सूचितं किंच ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः
दानं च सिद्धयोऽष्टाविति सांख्योक्तं सिध्यष्टकमपि संसूचितं तथाहि मातुलकुले ध्ययनं तत्रैव पदा
ज्ञानेषु निष्ठं वेदशास्त्रवाक्यमित्यत्र शब्दोपलक्षितार्थज्ञानं तदुपलक्षितमननात्मक ऊहः सूचितः श्व५
13 ततो गुहभरद्वाजसमागमेन सुहृत्प्राप्तिः सूचिता ततस्तेषां ते भगवत्प्राप्तेर्वाग्दानं सूचितं त
द्विना भगवत्प्राप्तेरसंभवात् ततो भगवत्प्राप्त्यनंतरं दुःखत्रयविघातः सूचितः तदनंतरं तस्यावश्यंभा
वादिति॥ अथ श्रीरामचंद्रस्य चरितेः ससाधनं मोक्षं पुनः कविरुपदिदेश तथाहि प्रथमं तावत्संसारमेवानिः
सारं दृष्ट्वा सारदित्सया प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाः परवैराग्यमाश्रिताः एतमेव लोकमिच्छंतः प्रव्राजिनः प्र
व्रजंति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् अभ्यासेन च कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते अभ्यासवैराग्याभ्यां त
श्रुति(न्निरोध इत्यादिस्मृतिसूत्रार्थसूचयन् श्रीरामस्य वनगमनकथां चकार ततो गुहभरद्वाजादिभिः स १३

श्चनिष्ठामरणाङ्गरततुल्यं

खिलज्ञैः प्रशस्यमानं गृहीतं निखिलजनाशिषं एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेरगच्छरीरक
परमात्मरूपलोकदर्शनार्थं गृहीतवैराग्यं क्षिप्त्वात्मपात्रं गृहमंधकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत तद्
त्यादिस्मृत्या वनं गतं मामयि कविकोरेश्चास्पद्बुद्धिर्भ्रंशो मा भूदिति भगवत्प्रसादात्संजातगृहमरद्धा
जसदृशसत्समागमं पुनरनिष्ठसंगात्तत्रापत्रापि सिद्धिसंचेष्टकृतसंगस्मयं[illegible]ता दृश
वैराग्यात्प्राप्तभगवद्दर्शनमपि अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनामित्युक्तेर्भीरटवत्स्वस्व
कषायेलश्पाकतत्फलात्खंड भगवत्प्राप्त्यर्थं पुनः पत्न्यां जन्मतत्परस्त्यक्तं तपः प्रक्तापाद्भुतचित्तो
संमातभक्तदर्शनत्वरावान्निरतिशयसुखात्मकमोददो भगवान् वश्यं प्राप्नोतीति अत्र च गृहाश्र
बुजितोधीरइत्यारभ्य पदं तत्परमं विज्ञो मनोपत्र प्रसीदतीत्यं तेन शुकोक्तो गीतायां भगवदुक्तो
पतंजलिनासूत्रितश्च भगवत्प्राप्त्युपायचित्तप्रक्षुपायो वैराग्ययुतोऽभ्यासयोगः विस्तचित्तं दुष्ट
ष्टव्यं तथा हि गृहत्यागमनेनैव वैराग्यं सूचितं अभ्यासस्तु मंदिराश्रमेत [illegible]पतनः प्रसिद्धमेव सरर्षं नित्य
स्नानेन शौचोपलक्षिता नियमाः सूचिताः यमं विना आसनादीनामसंभवाद्यमोऽपि सूचितः आ

संरक्षोक्तंत्रित्रष्टकमपि

परिदेवयंती सुमतिं मालोच्य पश्चात्तादात्म्याभिमानेनात्मन एव हरणं तदधीनत्वाद्विवेकहरणं स्वयमेव तदुक्तं भागवतेऽग्रालिग्यमाधारचिंता

घटनाशवदित्याश्वासनं तदुक्तमीश्वरकृष्णेन प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे
२४ मतिर्भवति या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति ततः संसारोन्मुखमनःपुरुष
योर्युद्धं पुरुषबलस्मरणात्तुल्यस्याविवेकस्य दुर्मेधसा हरणं मनसोऽजडत्वादात्मनो हरणासं
भवेपि विशेषणास्य विवेकस्य हरणात्तद्धरणं संभवति स्वर्गो ध्वस्त इत्यादिवत् तत्र पुरुषविर
हेण तत्स्वापिन्याः सुमतेः परिदेवनं ततो मनसो वधः ननु मनसोऽभ्युदये नाशो मनोनाशो महोदय इत्यु
14 क्तेर्मनोनाशे निखिलकृत्यसमाप्तेः कृतकृत्यत्वादग्रिमग्रन्थकरणाशयस्यासांगत्यं स्यादिति
चेन्न अत्रापि स्वर्गो ध्वस्त इत्यादिवत् संसारोन्मुखत्वरूपविशेषणनाशादेव विशिष्टम
नसरणनाशांगीकारेण स्वरूपतो मनोनाशाभावात् दित्यपतत्त्वं सूचितं वेदितव्यं ततः सीता ताद
यसरभंगाश्रमगमनं [illegible]नेन सुमतिमादाय मुनिमार्गविहारः संभवतीति सूचितं तद्विना मुनिमार्गविह २४
रणानुपपत्तेः अत्र च होपदायात्वेसौ रामो यावन्मानाभिमाय तेन निष्ठोन प्रभुतावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति जि
तवंतं कृतार्थो हि तदाहमचिरादिमं द्रष्टास्मीति शिषः कर्मन्यनेन कर्तव्यमहद्धन्यैः सुदुःकरोमितिश्लो
तथा चास्मिन् संसारे दैवात्कदाचिद्दुर्मनसो संगो ऽभिभवेत्तिद्धि सुमतिं हत्वा विवेकिनमवश्यं पतिरस्कारोति सोपि सुमतिवि
रहात्स्वरूपच्युतितुल्यं दुःखमनुभवन् विवेकेनाश्वस्तो मनसा सं पुत्रतान्निहन्यादित्यस्याभिप्रायः

[illegible]

भागमानंतरंचित्रकूटनिवासकथयाशुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमित्यादिसमन्वयोदाहृतेनःततो
मुनिदर्शितवर्त्मनादंडकारण्यप्रवेशकथयासर्वज्ञेनापिमुनिसम्मतेनैवसर्वंकर्त्तव्यमितिसूचित
वान्‌ततोविराधसंगमसीताहरणविराधेनकोपुर्वामित्यादिनारामभर्त्सनानिततःपरस्पर्शनिर्वेदत्या
नदुःखतरमस्तिमेपितुर्विनाशात्सोमित्रेस्वराज्यहरणात्तथेत्यादिनारामपरिदेवनंततोलक्ष्मणेना
श्वासनंततोयुद्धरामलक्ष्मणाहरणसीतापरिदेवनेनविराधवधाःअत्रचसंसारअवगमनःसमागमस्ते
नचसुमतिहरणंतेनैवविवेकिनःपरित्यागार्थंकोपुर्वामित्यादिभर्त्सनंततनोदुःखात्पातोतिपितृविज्ञा
नंतन्नाशात्स्वराज्यस्वरूपलक्षणात्सुतेस्तथैवविदेहोदेहरहितश्चात्मासएववैदेहःस्वार्थज्ञा
तस्यस्त्रीतुल्यासहायभूतातदधीनातत्संबंधोनीसुमतिस्तस्याःपरेणसंसारेणानुगमनस्पर्शा
न्मेदुःखतरंनास्तीत्यर्थकेनपरस्परशोदित्यनेनपुर्वोरमणश्रीमत्वाज्ञानतुल्यस्यपुरुषस्यप
रिदेवनंततोलक्ष्मणानुस्मेनविवेकेनविविमिदंतुच्छेपदार्थमवद्धरिद्येयाहृतावकृतिरपिन्पुनर्वेर्व
नमुपैतितदाज्ञाकृतस्यकावार्त्ताकारणनाशेकार्य्यनाशस्यावश्यंभावात्कपालनाशे

नेन
पदिष्टोनचलतिनिजवर्णधर्मतोयइतिस्मृत्यर्थःसूचितोवेदितव्यःततःसरभंगाश्रमागतमुनिभिःसरभंगाचा
र्येनराजधर्मोपदेशश्चएतत्कांडेनधर्मनिक्षेपोपदिष्टाततःशिष्याच्छि दशरीपायमद्धशरतयंत्वानु
२५ पस्थिताइत्यादिवचनमयुक्तमितिरामस्योक्तिःअत्रासन्मानान्तपोवृद्धिःसन्मानात्तपसःक्षयइत्यादिस्मृ
त्यर्थश्चात्रधर्मश्चसूचितःततःसुतीक्ष्णादर्शनतत्फलार्पणादिपूर्ववत्ततोगच्छंतंसमंत्रीरामंचव्यस
नानीत्युपक्रम्यमिथ्यावाक्यपरदाराभिगमनंवैरंविनारौद्रतेतित्र्यव्यसनत्रयमुपदिश्यतत्रमिथ्या
वाक्यपरदाराभिगमनयोरत्यंताभावरामेप्रदर्श्यरौद्रतायाःसत्तांप्रदर्श्यनिरपराधमृगमारणे
15 दोषमुक्त्वातत्त्वशस्त्रधारणोऽवश्यमेवेदित्युक्ते दुन्याससमूलतरवज्ञस्यरत्नराजानेरोदुष्टभावोमुनि
नरकंगतःइतीतिहासेनशस्त्रधारणंनिषिध्यअयमतस्तुशस्त्रधारणंनैवकर्तव्यंकृतेतुद्वयमु
निसाधारणोआर्तशब्दोनैवश्रोतव्यइत्यतःसमूलरक्षोविनाशप्रतिज्ञांकुर्वितिव्यंजनयोपदिश्य
श्रेयस्कामानूज्ञानक्रोधमादर्श्यइत्यादिनाधर्ममुपदिदेशअत्रधर्मोपदेशस्तुधर्मकांडेनिक्षेप
णीयःउपदेशपदेनतुसुमत्यानात्यान्यतयाव्यसनत्रयमुपदिश्यसर्वेतावविचारखड्गनैवविम १५
यादिमूलंतेतुसमूलाज्ञानंविनाशनीयमतःसमूलाज्ञानविनाशप्रतिज्ञांकुर्वितिसुमत्याकृतप्रति

काचुक्ता ईद्यदिवं गतश्चनयोरर्थः कथाप्रदेतु मैश्वर्यदिव्यामाकदाचिदैश्वर्ये रामस्य बुद्धिमद्दहोम
पास्मैवैश्वर्यंत्यक्तं किं पित्राज्ञयेति तथा चानेकपन्नसंपादितं देवकार्यं स्वपमेव न स्यादिति शंक
पानुनिं प्रतिवक्ति ॥ असौ राम इहोपपाति यावन्मां नाभिभाषते तावन्निष्ठानं यत्तु रांवराना शपति
स्पर्धस्तत्र सदनंतरं मा दुष्टमहति मा वा कुजितं वंत मह्यमचिराद्दुष्टास्मि यतो ह्येनेनान्यैः सुदुःकरं म
हत्कर्म कर्तव्यं कर्तव्यकार्यान्स्वं मे वदर्श्ने दैवादैश्वर्यं बुद्धुदप्रकार्यनाशादीति नचैवाच्यं मीडुस्य
रामे कथं विस्तुत्वविमुस्मृतिरिति अप्रहोसुरासांच्चातमो विनाचलामित्युक्तेः उपदेशपदेलु प्रथैदि
या राममयागोष्ठ तस्यदेतिस्मेत विरक्तस्य सांसारिकसंयोगदुःखावह इति स्मृचितं ततो मयातपसा ब्रह्म
लोकं तालोकाजितानंमं निनीषुरिदं आगतोभवद्दर्शनार्थेनगतो हमिदानींतु मया पितामहलोकांस्त्वं गृहाण
सरंभेगेन तिभागवतिस्वकर्मफलार्पणं यत्काशि विषयस्त्वासीतिस्मृतेः ततश्चाहरिष्यामीत्यनेनत्वदत्तं गृहीत्वाहमेववतु
भ्यं दास्यामीति भक्त्या दीयमानस्य रामेणाङ्गीतिग्रहः इत्यत्र बीजमस्तात्पर्यं रामस्य दर्शनातुलत्वसूचनमेव उ
तिटीकाकृतोक्तः प्रदातुरहमेवाहरिष्यामि न तु त्वदत्तान् किंतु आवासमात्रमिच्छामीत्यर्थो ह्यस्माभिः कृतः २
ते नैहिकामुष्मिकभोगाविरागस्सूचितः प्रश्नदराधेनितुं सात्रिधा कामसतिग्रहरूपं धर्मं त्वपनतु धर्मनिषे

मर्थस्त्वन्यथोन्नेयः ॥ अनेनतामसत्वात्सुमतिप्रतियतत्वात्सुमतिं विनिंद्यस्वप्रतिष्ठार्थमननुरूपां सु
मतिं विहायस्वानुरूपामां भरेति भर्त्स्वयांचा सूचिता चेतनानधिष्ठितस्यजडस्य प्रतिष्ठानु
१६ पपत्तेरिति ततो रामेणलक्ष्मणं प्रतिश्रीमानकृतदारश्चेत्यादिवाक्येन शूर्पणखोपायः प्रेषणं ॥ अत्र
चश्रीमानकृतदारश्चेत्याद्यनृतेन परिहासो दोषदोषइति सूचितं यद्वात्रार्थोन्यथोन्नेयः अन्य
थारामोसत्यं नभाषेत इति प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरिति टीकाकारः ॥ अनेन शूर्पणखावंचनेन विवेकि
नो दैवाद्दागतामपि दुर्बुद्धिं वंचयंत्येवेति सूचितं तेन तावं चनात्क्रुद्धयाशूर्पणखयाग्रस्यां भक्षितां
म॰ यां मां वक्ष्यन् रक्षतीत्याश्रयाद्दूषणार्थं सीतागृह्णंतं तोलक्ष्मणेन रामभंजितेन विरूपकरणं ॥ अ
दुर्मत्या॰ नेनपुरुषसंबंधलोद्भूतराणार्थं गृहीतासुमतिर्विवेकयुक्तेनपुरुषेणारक्षणीयासाचाविवेकेनानाद
र्तव्येति सूचितं ततः खरादिवधकथया त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा
16 लोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् शक्नोतीहैवयः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स
युक्तः स सुखी नर इत्याद्यर्थो दर्शितः कामादीनां खरादितुल्यत्वात् ततोऽकंपनेनरावणायरामपरा
क्रमकथनपूर्वकः सीताहरणोपदेशस्ततो मरीचेन निषेधस्ततः शूर्पणखया पुनर्हरणोपदेशः १६
स्ततो मरीचेन पुनर्निषेधस्ततो रावणाभर्त्सितस्य मरीचस्य सहायार्थमाश्रमगमनं ॥ अत्र चाविवेकि

ततः स्त्रीसंगस्त्याज्य इति सूचकः पंचाक्षरो वृत्तांतः ततस्ततोगस्त्यदर्शनं ततोगस्त्येन रामं सत्कृत्यागतोसजा
मुनिभिरपि मान्य इत्यन्यथा खल्वित्यादिना धर्मं प्रति दाशरथी मायाचापाधिष्ठित्वशीशरराणिदत्तानि
अनेन सत्संगो विधेयस्तस्माद्दर्शनं नाशोपायफलानो भविष्यतीति सूचितं ततोगस्त्यो रामं प्रशस्ये
वाहिप्रकृति स्त्रीणां मास्ट्वे रघुनंदन समस्थमनुरज्यंते विषमस्थं त्यजंति चर इतहृदानां लोल
त्वशस्त्रातिशातातथा गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छंतीत्यो वितइत्याभ्यां योषित्स्वभावप्रपंचे
तहेयपरहिताज्ञानात्कौतुस्त्वाश्रमार्थं पंचवटीमुपदिदेश अनेन यथा चांचल्यात्सुमतिः कदाचि
दुर्जनमनुगता न स्यात्तथा विवेकिना यत्नेता रक्षणीयेति सूचितं ततः पंचवट्यां रामेणाश्रमे योग्यस्था
नमुपदिशेति पृष्टे परवानस्मीत्यनेन दासस्यापेक्षायोग्यत्वं पराधीनत्वात्किंतु तदौकारित्व
मेवेति लक्ष्मणोस्तु स्फुटं तथा दासस्वभाववृत्तांतः ततः पंचवट्यां सूर्पणखागमः अनेन अयतमानस्या
पि संसारे कदाचित्सुमतिं प्रति दंडीभूतायाः दुर्मतेरपि समागमो वश्यं भवती[illegible]स्मादिति सूचितं संभवं
तिदृश्यमहाणो विपरीतानि चानयोः कारिणां गुणसंगो त्तिद्दृश्यवान्न यथा कर्म कृच्छिति सूचितं ततस्त
न्मोह कथयात्दुर्मतेस्तमःप्रधानत्वान्मोहस्वभावत्वं सूचितं ततो रामाद्दत्वं तेवेलक्षणं यं सीतायाः
प्रति पाद्य भर्तृत्वयांचा सीतापानिकृतिर्व्यादि कंतु तामसत्वात्स्मृतिपादितं सीता निंदा वचनानां

तिविवेकख्यातिरूपस्यांकिरं ४ के

पहारो भवेत्तदा तदर्थं यतमानेन विवेकिना मद्वत्स मूलं ज्ञो विनाशनीयमित्यतावाननवनिः श्रेयसा
दय इति सूचितं यद्वा विवेनज्ञाते पिरिज्ञस्य श्वाधिव्याजद्दुगम छेकदाचित्संसारे विवेकिनामपिर
१६ ज्ञस्याधिक्याद् दुर्गानुगतिर्भवत्येव तेन चित्तेमतदिति सूचितं अत्र च यंत्रिसार दर्भमथिली मेतद
धीनमस्माकं कार्यमित्यत्र नाकारश्लेषस्ततो मरीचिवधस्ततः सीतया रामं प्रति लक्ष्मणरोषवशा
लक्ष्मणागमने तु अनार्यकरुणारंभव्यसनं त्वेप्रियं मन्ये इत्यादि सीतावाः परुषोक्तिः परुषोक्तेः
स्तरार्थस्तु व्यसनं स्वेप्रियं मन्ये इत्येवं अयमपार्थस्तु सर्वेरलोवधरूपरामप्रतिज्ञाहानिरेव व्यसनं न कथायत्रे
ते प्रियमिति मन्ये मदुरूपाभावे सर्वेरलोवधरूपरामप्रतिज्ञाहानेरभवं भावात् अत्र एवानार्य
17 यां करुणायामारंभो यस्य स तथाविधो मद्विषयक करुणायामनार्यत्वं च सर्वेरलोवधरूपमुख्य
कार्यविरोधित्वात् ततो रावणेन सीताप्रलोभनं सीतया च स्वस्य रामे स्नेहकथनं रामरावणयोश्च
महागिरिमिवाकंप्यमित्यादिना स्वयं यश्चामदिकयावगीतमित्यं तेन महदंतरकथनं रामविरोधेन रा
वणविनाशोप्यत्र सूचितः ततो रावणेन सीताया हरणं तत्र हरणं मायाजानकया एव न तु भूता याः
केचित्तु स्वरूपत एव हरणं वदंति वाल्मीकिना मायाजानक्याहरणस्यानुक्तत्वात्तन्न इति यद्वा

मल्लीभाग्रमस्यमरणारूपं

विषयो रजः प्रतियोगिको द्वेषस्तामसत्वात्पुरुषपराक्रमानभिज्ञो ऽकंपनस्तुल्यः सुमतिहरणार्थं रजः
प्रेरयति मारीचिस्तुल्यो रागस्तु तत्पराक्रमाभिज्ञो विवेकिनां सहस्तुसामर्थ्यमालक्ष्य निषेधय
ति पुनः शूर्पणखातुल्यं दुर्मत्या प्रेरितो रजो रागेणानिषिद्धोपि सहायार्थं स्वधर्मत्वा मारीचिवत्ता
धीनं रागं निषुनक्ति तत्र च रागः सतत्वाधीभवतीति स्वचित्तं तेनोलंदमेतेन मारीचिज्ञानं अनेन विवेकेने
व रागश्चेवज्ञो लुप्यते विवेकस्य हृष्यकरणसामर्थ्यादिति स्वचितं ततः सीताहरणसंभवे सर्वे दोषधा
संभवं विचित्यानुगमने सीताहरणसंभवस्तथान्यावतीरो निःश्रेयोजनः स्यादिति संचिंत्य मारीचो नायं
किं तु मृग इति मारीचं गोपयित्वा ऽहं त्वं भव संनद्धो यंत्रितो ऽस्मै थिलीमस्यामायत्तमस्माकं य
त्कृत्यं रघुनंदन इत्युक्त्वा लक्ष्मणांतरे वा विवेकायतदनुगमनं एतद्दैवाभिरत्याकारश्लेषदत्रार्थं छो
कृद्भिः कृतः अनेन च रजः सत्वे पुनरपि दृश्यते तेः संबंधोवश्यं कदाचिद्भविष्यति कारणसत्त्वे कार्योदयसंभ
वाद्दुर्मत्याः संबंधे ऽशुभमत्याः संबंधो दुःस्थारवतः इदं संबंधेन पुरुषार्थसिद्धिरतः समूलं रजो विनाशनीयं तद्वि
नाशश्चापहृतसुमत्यपहरणार्थं क्रियमाणानपुरुषार्थात्मके नश्चद्भिस्त तदपहरणं न रागानुगमनात्तद
नुगमनं च विवेकत्यागात् सति च विवेके तदनुपपत्तेर्यावद्दैवाद्रागानुगतो यदा कदाचित्सुमत्य

ष्पच ध्यास्तनाहृतो भगनकाजनकात्मजेत्यनंतरोक्तेनरावणावचनेनविरोधःस्यादितिनवाच्यम् वि
रोधस्यकादाचित्कताद्दृशाज्ञानांगीकारेणापरिहर्तव्यत्वात् ननुनात्रार्थःसंकोचनीयोविनिगमको
१८ भावादितिचेन्नहिरण्यकशिपुर्विष्णुनाहतोपि कथंमुक्तिंनेवायेतिप्रश्नोत्तररूपस्यविष्णुरयमित्य
ज्ञानाद्रावणोप्यज्ञानोऽश्वेत्याकारकस्यविष्णुपुराणवचनस्यैवविनिगमकत्वात् नचैतदनु
सारेणातद्वचनमेवोन्नीयतामितिवाच्यंज्ञात्वादुर्भाविमजानकीहरणासंभवात्परमतेजोपसो हरणाच
पिदेहपातापत्तेर्महापराधजनितभगवत्कोपात्स्वरूपहान्यापत्तेर्लोकद्वयमिहान्यापत्तेरभिष्यते
ॐ छेदभावात्ज्ञात्वाहरणासंभवेनेतदनुसारेणातस्यौ[illegible]तुमयोग्यत्वात् नचभगवदीच्छयासर्वं
घटतेइतिवाच्यम् अधर्मप्रवर्तेर्नानुकूलाभगवदीच्छानोत्पद्यन्ते भगवतोधर्मप्रवृत्त्यापातात् नचेष्टा
18 पत्तिर्यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहमित्यादिस्मृतिवि
रोधापत्तेःकथंतर्हिकुद्धनाधर्मःप्रवर्तितइतिचेन्न अन्तेनैधितकलिरित्युक्तेरधर्मस्मृतेकलिवृद्धेरसंभवा
त्तथाचसत्यसंकल्पस्यभगवतःसंकल्पादुत्पन्नस्यकलेरधर्मोप्रवर्त्तनेहान्यापत्तेर्नचेष्टापत्तिर्भगव १८
तःसत्यसंकल्पत्वव्याघातापातात् नचात्रापीष्टापत्तिःस्यादितिवाच्यम् सत्यकामःसत्यसंकल्पइ

ष्टकंजन्माश्चविवेशहुताशनमित्यादिपुराणांतरविरोधात्जगन्मातुःपतिव्रताशिरोमणेर्भूता
प्रादुर्भावेनस्पर्शमात्रादेवरावणादेरूपातापत्तेश्चाचत्रवेशाच्चलोकपालानांरावणवशवर्त्तित्वा
द्यनुमतत्वेऽग्निनालंकादाहानुपपत्तेश्चवह्नौप्रवेशेवृत्तवलाद्यहसंभवात्नचवाल्मीकिनामायाजा
नकीहरणंनोक्तंतथाचकथंनिर्णयइतिवाच्यंवाल्मीकिनातुमायाजानकीहरणंनभूतोवेतिविशेष
तोनिर्णयोनोक्तःकिंतुजानकीहरणस्यैवोक्तंतथाचनिर्णायकसामान्यवचनस्यपुराणांतरीयविनिर्णा
यकविशेषवचनानुसारेणोन्नेयत्वात्केचित्त्वेवंरावणेनानार्त्तभक्तत्वाज्जगन्मातुर्दुर्भावेनस्पर्शा
त्मकमहापराधजनितभगवत्कोपात्सद्योदेहपातसंभवात्तदनंतरंचिरोधिविगमेनतुरामभगवत्प्रा
प्तिर्भविष्यतीतिभगवत्प्राप्तिलाभाद्रूत्वैवसीताहरणेतिनंदतितदपिननिरतिशयानंदात्मकभग
वत्प्राप्तिलुब्धेनापिसंसृत्याकमहादुःखनिमग्नेनापिभगवद्भक्तेर्जानकीयंजगन्मातामदुपास्ये
तिज्ञात्वादुर्भावेनसीतायाःस्प्रष्टुमशक्यत्वात्नचनतस्यदुर्भावइतिवाच्यंदुर्भावाभावेऽशोक
वनिकायांरावणोक्तवचनानुपपत्तेर्भावानुरूपवचनस्यासंभवात्श्रुतिश्चयन्मनसामनुतेतद्वा
चावदतीतिनचैवंजानामिसीताधरणीजस्तुतांजानामिरामंमधुसूदनोऽयंअहंचजानेचयम

आविषंतिवांगविशामिकुताशनं रामादन्यं च स्पृशे इत्यादिसीताशपथानुरोधादग्रे च मयो मायामिवे
त्याद्युक्त्यनुरोधात् ५ दृष्ट्वैव मया सीते वह्नितानामिसीतामित्याद्युक्तिं कादाचित्काज्ञानविषयेव
कदाचिदुत्पन्नमपि माहशं ज्ञानं रजसा तिरोहितं भवतीत्येव व्यवस्थापनीयमनुभवानुरोधा
दिति सर्वं समंजसम् ॥ अथ प्रकृतं ततः सीतामादायागच्छंतं रावणं प्रति जटायुना धर्मोपदेशः कृतस्ततो युद्ध
मरणं ततो गृहं त्यासीतया कपिषु स्वचिह्नभूतानि वस्त्राणि निहितानि तत एतद्दतो दृष्टाग्रीवकृति
सिद्धा तिस्ततो लंकायां रावणेन सीताप्रलोभनं तस्ताः परुषोक्तिश्च ततः इंद्रेण सीतायै दिव्यनिर्वृत्त्यै पा
यसदानं अत्र च दंडकारण्ये मारीचं हत्वा निवृत्तस्य लक्ष्मणादर्शनं तैदेव सीताया अदर्शनं ततो राम
परिदेवनं ततो जगत्संहारकारणक्रोधधारणं अत्र च कथापतत्क्रोधग्रहणादिकं लीलैव अन्यथा
लक्ष्मीचंद्रात्पकोमिक्लिम वान्त्वा परिष्वजे सा गणो वात्यजे देहं न प्रतिज्ञाम हृत्यजे इति प्रतिज्ञाना
हन्तवादित्वप्रसंगभिया लक्ष्मणाबोधितस्य क्रोधनियमनानुपपत्तेर्लक्ष्मणागौरवात्क्रोधनियम
मनं चेदृपोध्यायामपि वनवासं विहाय राज्यकरणापत्तिः किं चेश्वरस्य विलापोपि लीलात्वस्य
चपति स्फुरत्वे प्रमाणं तु परित्रादर्शयिष्यते ततो जटायुसत्कृत्यापामुखी विहृत्य कवंधं हत्वा श

त्यादिश्रुतिविरोधात् उक्तेश्चापौरुषेयत्वात्प्रामाण्यं पौरुषेयत्वेपि च यथाज्ञानाभावं तथोपरिष्टात्प्रवेदयि
ष्यामः न च बुद्धवद्रामचंद्रस्यापि कदाचिद्धर्माननुकूलेच्छा स्यात्को दोष इति वाच्यं गुणानुरूपत्वात् प्रयोजना
भावात् तस्य संयोजितक्रोधः शरणागतवत्सल इत्याद्युक्तेश्च न च रावणवधादिकमेव प्रयोजनमि
ति वाच्यं तस्य संकल्पमात्रादेव संभवादज्ञात्वापि ज्ञानकौहस्तो संभवाच्च कथं तर्हि द्वापरे श्रीकृष्णेन गु
णानुरूपः परदाराभिमर्शनरूपो धर्मः कृतो न कृतः यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रम इत्युक्तेश्चात्मन्यवरुद्ध
सौरत इत्युक्तेर्गोपालनापि न्यायब्रह्मचारी श्रीकृष्ण इत्याद्युक्तेश्च न तु तथाप्यज्ञदृष्ट्यानुकृत इति चेत्तर्हि
पि तथापि किमज्ञदृष्ट्या तस्याः प्रबलतरया शास्त्रदृष्ट्या बाधितत्वेनाकिंचित्करत्वात् अस्तु वाऽज्ञदृष्ट्यापर
दाराभिमर्शनं तथापि नाधर्मः श्रीपनयनात्कामचारवादभक्षणात् इत्युक्तेरुपनयनात् पूर्वं तस्य दुष्टत्वात् न
चोपनयनादूर्ध्वं तेन कृतं न च वाच्यं तत्किं रामावतारे रासादिकं कृतमेवेति तत्किं रामादीनां परदारत्वाभावात्
स्वच्छंदपरस्वरूपस्य तत्र धर्मत्वात् तस्य चंद्रवंशजत्वात् गुणानुरूपत्वाच्च आस्तां तावदस्य कृतविचारेणा
तस्मादज्ञात्वैव मायासीताहरणं तेन विचारितरं न तस्य संबंधोभावान् धर्माननुकूलेच्छां कर्तुमर्हति
न च ज्ञात्वापि रावणो न सीता हर्तुं शक्या न चाज्ञात्वापि सत्यसीतास्पर्शे तज्जीवनं संभवत्यतः पिबामि वा

षस्यमोक्षः अस्तु तव चस्यैव सिद्धिरिति चेन्न सत्वविरहप्रयुक्तत्वं संघोपेक्षणात् संघयेन गुणो मुक्तो जी
२ वो अजीवं विहाय मोमित्तु केर्गुणत्रयत्यागे मोक्षसंभवात् गुणत्रयत्यागस्य च बुध्यभिमन्त्वाक्षदि
त्यदोषः अत्र ध्यानमपि तत्सुमत्याः परक्केरधर्म सम्यक् रजोविनाशजनितज्ञा । हनिरेव अप्यसेनं तत्स्त्रियं
त्वामन्ये मद्दर्शनाभावे सम्यक्रजोविनाशप्रतिज्ञाहानेरवश्यंभावात् अतः रत्नानाद्यापांकरणां भारंभो
दस्यसत्यथाविधमद्विषयककरणाद्यामनाद्यात्वं च सम्यक्रजोविनाशमात्ररूपमुख्यकार्यविरोधि
त्वान्नदिति ततो रजसस्तु मतिप्रलोभनं विवेकेन ध्वस्य एव रजसाप्रलोभनसंभवात् ततः सुमत्याः स्वस्य
२० पुरुषे स्नेहकथनं पुरुषरजसोऽभ्यमहद्दंतरकथनं पश्चात्तरं संहतत्वपरार्थत्वादिना तत्स्वरूपं चित मीष्व
रकृत्स्नेन पुरुषैरोवरजोविनाशध्वांसं यथा मतिकथावगीतमित्यनेन सूचितः ततस्तु मत्याः हर
रणं ततः अत्युसहसपूर्वसंचितधर्मस्याकारजसा पुद्ध अल्पबलत्वात् तन्मरणं ततः सत्वप्रधानत्वा
द्भागवतधर्मश्रवणात्सुमनस्तद्वृत्तिषु चंचलत्वात्कापितुल्यासु स्वस्वसदृशसंस्कारात्मकं वृ
निदिष्यगमनं तु धर्हित्रिचरणावस्थायिन्याः संस्कारं समर्प्य वगमनं संभवति अन्यथा स्वीनुभू
तस्य स्मरणानुपपत्तेः नचसत्वप्रधाने मनसि तद्वृत्तिषु च चंचलत्वासंभव इति वाच्यम् तत्र सत्व २
पा

अत्रचमरीचिवधादारभ्ययंवागमनांतेनदृर्वंतावद्रागवधस्तद्वधेज्ञात्वासुमतिनापुरुषंप्रतिविवेक
प्रेषणांतुमत्यैवविवेकप्राप्तिसंभवात् विवेकंविनाकुत्रगतामेमतिःकेनदृष्टोकथंजानुयादितिविवे
चनासामर्थ्याद्विवेकसुमत्योरवियोगेतुमत्याऽहरणासंभवाच्च ननुसुमत्यास्त्वहरणेनकिंकार्यमितिचेत्
मूलरजोविनाशेपुरुषरामस्वसंबंधस्थैर्यमेवेतिब्रूमस्तथाहिसुमतेरहरणेस्वधर्मंचरतोविवेकिनःका
लेसमूलरजोविनाशःशनैःस्वयमेवभविष्यतीतिसुमतिमात्राद्वतुकस्यसमूलरजोविनाशापानुप
तस्यकदाचित्स्पर्शाख्वासंबंधवत्पुनरपिदुर्मत्यासंबंधोभवेत्तत्कालेरजसोऽनष्टत्वात्तथाच
निष्ठमेवतद्धरणेतुतांविनातद्दशामपिस्यात्तुमत्यकालेनस्त्रीभद्रशासहायभूतसुमत्यपहारकसमू
लरजोविनाशोकृतप्रयत्नेननाशितसमूलरजसोविवेकिनपुरुषेरामस्यःसंबंधोभविष्यतीतिपु
रुषेरामनिरंतरसंबंधलोभात्तदपहृतिर्विवेकरूपेणरामन्तुपुरुषसंबंधेनबुद्धेःकिंप्रयोजनमितिचेत्तन्मोदम
चेतिवदामःनचवाच्यंबुद्धेःकिंतन्मोदनेनेतिबुद्धेःसंहतत्वेनगृहशय्यादिवत्परार्थत्वात्नच
पुरुषस्यपरार्थत्वंअसंहतत्वात्नचवाच्यमज्ञायाःबुद्धेःकथंपुरुषार्थप्रवृत्तिरितिवत्सविवृद्धि
निमित्तंक्षीरस्ययथाप्रवृत्तिरज्ञस्यतथाभियुक्तोक्तेःननुवित्तपदमिदमुच्यतेयद्बुद्धिसंबंधात्तु

अत एव त्रिगुणात्मकधर्मकमपि मनः कार
णनाशादूर्ध्वं नान्तर्मतया इत्याहि

२१ त्वात् कार्ये च कारणधर्मानुवृत्तेरेव दृष्टत्वान्न च मनस्तत्स्य कार्ये येन राजसं चाचल्यमनुवर्तेतानु
वर्त्तते चातो गुणत्रयकार्यमेव मनः किं च सात्त्विकाहंकारस्य केवलसात्त्विकत्वे प्रकाशात्मक
एवं कू त्वाद् गुणान्तरकार्यानुलेपवृत्तेरसंभवान्मनसश्चञ्चलतिरेव न स्यात् कारणव्यापारमन्तरा हि न कार्यमुत्पद्य
गुणत्रयात्मकं मनः त्यप्यास्येव ४ ते इति तथा चोक्तं पातञ्जलभाष्ये चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणमिति इश्वरकृष्णोऽप्याह त्रिगुणमिति
ननु च कुण्डबदरयोरिव रजस्तमसोः संबन्धमात्रादेव सात्त्विकाहंकारकार्यानुकूलप्रवृत्तिः स्यात्तत एव म
नसि चाञ्चल्यं स्यात् तथा च सर्वमुपपद्यत इति चेन्न एवं च मनोनाशे तन्नाशानुपपत्तेर्न च कुण्डनाशे बदरना
शो दृश्यते न चेष्टापत्तिर्मनोनाशेऽपि तयोरनाशे सर्वधर्माणामभावप्रसंगेन मनोनाशो महोदय इत्यु
क्तिविरोधः अस्यान्महोदयस्य मोक्षस्यानुत्पत्तेः ननु कथं सर्वधर्माणामभावप्रसंगो रजस्तमसोः सत्वेन सत्वे चो
२१ पशमेन चेत्याद्युक्तसाधनैर्मनोनाशानन्तरं गुणत्रयनाशसंभवेन मोक्षसंभवात् न च मनोनाशो महोदय
इत्युक्तिविरोधस्तस्य मनोनाशो गुणत्रयनाशद्वारा महोदयसंपादक इत्यर्थकत्वात् इति चेन्न मनो
नाशानन्तरमपि गुणनाशार्थं साधनान्तरापेक्षायामपुमर्थत्वात् ननु रजस्तमसोः सत्वेन मुक्तमेव साधनान्त
रापेक्षायां प्रमाणमिति चेत् सत्यं तत्तु मनोनाशादर्वागेव तत्सापेक्षमात्रसाधनापेक्षायामेव न तु नाशार्थमेत २१

स्यप्राधान्येपि गौणतया रजस्तमःसंपर्कस्यापि संभवे न चांचल्योपपत्तेः अतः सत्वप्रधानत्वादित्य
त्र प्रधानपदं समर्पितं न च गुणत्रयात्मकत्वे गुणत्रयकार्यत्वे गुणाः रजस्तमसोर्मनस्यंत्यताभावः संभवति गु
णत्रयात्मकत्वे तु सत्वस्य सत्वेपि रजस्तमसोरभावे गुणत्रयात्मकस्य स्वरूपस्य नष्टत्वात् स्वरूपनाश
प्रसक्तेन चेष्टापत्तिर्विद्यमाने देहसंबंधे स्वरूपतो मनोनाशासंभवात् न चात्रापीष्टापत्तिरिति वाच्यम्
कारणीभूतलिंगात्मकमनोनाशस्य त्वकार्यभूतस्थूलदेहनाशापत्तेः प्रेष्टापत्त्यैवमेवांगीकृतत्वात्
गुणत्रयकार्यत्वे च मृदो घट इव कारणस्य यावत्कार्यं तत्रानुवर्तमानत्वात् गुणत्रयधर्मकत्वे विधर्मि
पर्यंतं धामे स्थितेरभ्युपगमात् तथा चोक्तं पातंजलभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रेण नहि स्वभावानि
योगपर्यनुयोगमर्हंति एवंभवं तमेवं भूतमेवं भूत इति वेति न च मनःकारणस्य गुणत्रयस्य तद्धर्म
त्वे संभवतीति वाच्यं शब्दादीनां स्थूलभूतकारणानां तद्धर्मतया दृष्टत्वात् अतो न गुणत्रयपरिणाम
मनसः कदापीति ननु भागवते वैकारिकादुत्पत्तिर्मनसोभिहिता सा च गुणत्रयात्मकत्वे गुणत्रय
कार्यत्वे गुणत्रयधर्मकत्वे वा विरुध्यत इति चेन्न घटे प्रागभावाभावस्येव रजस्तमसोः सह का
रिकारणत्वस्य सत्वेपि वैकारिकादुत्पत्तेरविरुद्धत्वात् वस्तुतस्तु रजस्तमःसंपृक्ताद्वा वैका
रिकान्मनस उत्पत्तिर्घटते अन्यथा प्राणिमात्रस्य मनसि चांचल्यं नोपलभ्येत तस्य राजस
न च धर्मीणां धर्मिपर्यंतत्वे किं प्रमाणमिति वाच्यं यतः स्वभावस्यैवेषां मम वंपरिधर्मिपर्यंततेति ष्ठेनैति । नहि स्वभावो नियोक्तुं च

वांरशोपेवसाधनांतरापेक्षत्वंनतुसत्त्वप्राधान्यसंपादनार्थंश्रवणतःसंपादनोपयोगात्तच्छ्र
२२ व्यथामृदिपदसंपादनंतच्छुद्धपदसंपादनंचस्यात्इदमेवचात्रसत्त्वप्राधान्यसंपादनंत
न्नसत्तामसपदार्थसेवाचतदनुकूलवासनयावासनाच्चपदार्थसेवयेत्यनवस्थाबीजांकुर
वत्संसारस्यानादित्वेनानादित्वान्नदोषायेतिनसिद्धंगुणत्रयकार्यमेवमनःएतन्मतेगुणत्र
यात्मकत्वात्गुणत्रयधर्मैकत्वाविकारिकत्वाभ्युपगमानामविरोधादिदमेवमतंनद्वैतमतंपरस्त
२२ त्विबाधकेसर्वैरविरोधान्मन्यतेनन्वद्वैतमतविरुद्धंभवदीयमतमेवतर्हिदुर्मतंबौद्धमतंसर्वमेवा विरुद्धं
स्तिकमतंवादुर्मतंस्यादितिचेन्नएतन्मतविरुद्धत्वाद्द्वैतस्यानिखिलास्तिकमतविरुद्धत्वाद्बौद्धमत
स्यैवचदुर्मतत्वात्नचविनिगमनाविरहाद्विपरीतमेवकिंनस्यादितिवाच्यम्तर्कानुगृहीतप्रत्यक्षादि
गम २ प्रमाणाविरोधरूपबाधकसद्भावस्यैवविनिगमकत्वात्बौद्धमतेप्रमाणाविरोधोबहुभिरूपपादितो
द्वैतमतेत्वद्वैतखंडनावसरेनिवेदयिष्यामोऽतोयदुक्तंनमनोगुणत्रयरहितंकदापीतितन्न
क्रमत्रत्रचभागवतीस्मृतिःस्यात्नतदास्तिदर्शियांवादिविदेवेषुवापुनःसत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिः २२

सर्वं गुरोर्भक्त्या प्रभुरभ्यासं संजयतीत्युक्तमित्यवेहि ननु कथमिदमवगम्यते यन्मनोनाशाद्वागेव सा
धनापेक्षेति चेत् सर्वं मनोनिग्रहफलत्वशांतताऽइति तत्रैव मनोनिग्रहपर्यंतं साधनापेक्षोक्तेस्तदनंतरं
साधनसमाप्तेरुक्तत्वात् यदि मनोनिग्रहानंतरमेव साधनानपेक्षत्वमुक्तं तर्हि तन्नाशानंतरं तदनपे
क्षणं नाम वक्तव्यं रूप एव ग्राह्यः स्वरूपतस्तदसंभवात् तर्हि निग्रहनाशयोः को भेद इति चेदुच्यते निग्रहे
निग्रहे वृत्त्युत्पादनसामर्थ्यराहित्यं नाशे इति जानीयाः ननु गुणत्रयकार्यत्वेऽपि मनोनाशानंतरं का
र्यो भूतगुणत्रयनाशार्थं साधनांतरमपेक्षणीयमेव कार्यनाशे कारणस्य परिशिष्यमाणत्वेन दृष्टत्वा
दिति चेन्न अतिपरिणामं मनो दग्धबीजकल्पं स्वरूपमात्रावशिष्टं सत्कारणं साधननिरपेक्षं स्व
यमेव नश्यतीति साधनांतरानपेक्षत्वात् ननु चैकारिकादुत्पन्नत्वादपि गुणत्रयकार्यत्वमविशि
ष्टमेव सत्त्वप्राधान्याभ्युपगमे मया श्रेयान् निखिलदोषवर्जितो मनसि ननु स्वयमेव सत्त्वप्राधा
न्यं मनसि चेत्तद्दाततस्संपादनार्थं साधनांतरं नापेक्ष्यता पेक्ष्यते चातो मनसि सत्त्वप्राधान्यं
दुर्घटमेवेति चेन्न राजसतामसपदार्थसेवयाभिभूतं मनसि सत्त्वप्राधान्यं तदभिभव

तत्कथमाचार्यचिरूढं न स्मरसीति चेदस्तु तथैव नात्र ममाग्रहः स्वेतरभावनात् एवं तर्हि मनो नगु
२३ णात्ययरहितमित्यत्रैवास्मत्तिर्नश्रमाणाभावं प्राप्नुयादिति चेन्न प्राप्नुयादेव श्रमाणाभावं तथा
हि मनसो गुणात्ययान्मुक्तिरेव प्राणिनो गुणात्ययान्मुक्तिस्तु स्यान्न संभवोदितोक्तं त्रिभिर्मुक्तं
पश्यामि जातं तन्नेति कथं न श्रमाणाभावं प्राप्नुयात् न चोपादानकारणानुणात्ययात्का
र्यभूतं मनो मुच्यते न हि घटादिकार्यं मृदादिकारणरूपान्मुक्तं दृष्टचरं न च गुणात्ययं गुणा
त्वेन रूपेणाजीवेन संवक्तुमर्हतीति मनआदिकार्यरूपेणापरिणतस्य गुणात्ययस्य पृथक्त्वे
23 नोपलंभासंभवात् न ह्यंकुररूपेणापरिणतं बीजं घटादिरूपेणापरिणतं मृदादिकं वा
पृथक्त्वेनोपलभ्यते तथा चोक्तं जातेंकुरे कथमुहोपलभेत बीजमिति मनआदिका
र्येषु [illegible]नुवृत्तमेव [illegible] गुणात्ययं गुणात्वेनैव संवध्यतामित्यपि न यतो घटादिष्वनुवृ
त्तं मृदादिनपटेन पुंजं स्तत्त्वेन संवध्यते अपि तु घटादित्वेनैव कारणगतधर्मस्यापि
प्रसक्तत्वात्सामान्यत्वेनानुपस्थितत्वात् पूर्वं विशेषधर्ममेव सं[illegible] पतितश्चेत्संव २३

सत्वं चात्र मनः। ननु त्रिभिरित्यस्य गुणत्रयान्यतमेन सत्वेन रजसा तमसा वा समुदितैस्त्रिभिर्वा युक्तं सर्वमे
मेव मनो न तदन्यतमेन मुक्तं किंचिदपीत्यभिप्रायस्तथा च सत्वमात्रे गुणत्रयान्तर्गतस्य तदन्य
तमस्य सत्वस्य सत्वेऽपि तत्रोभयोरभावे विपत्रिभिर्मुक्तं तु नेत्यर्थः संगच्छत इति चेन्न एकसत्वेपि
गुणान्तरमिति वैदेकगुणसत्वेपि गुणत्रयं नेति प्रतीत्युपपत्तेस्तया प्रतीत्या त्रिभिर्मुक्तं यत्तन्नेत्य
र्थस्य बाध्यत्वात् गुणत्रयमुक्तिरेवेत्यं प्रतीयते यदुच्यते तत्तु गुणत्रयमुक्ति प्रतीतिस्तया गु
णत्रयान्यतममुक्तिस्तु न प्रतीयते तथा च पूर्वोक्तमेव पर्यालोचयत एव वैदेषः किंच न प्रतीति
मात्रेण भूतलेऽवर्त्तमानो घटो वाध्येत वस्तुतः प्रतीतिरेव वाध्येतैवमिहापि गुणत्रयाभावविष
यिण्याः प्रतीतेरेकगुणसत्तया बाध्यानन्तां बाधितुमर्हतीति प्रतीतिरपि च गुणत्रयसत्ताभावं साधयती
नैकस्यापि सत्ताभावं साधयितुं तन्मानदभावं च साधयती स्वयमेव बाध्यतामापद्यत इति तथा
पि पूर्वोक्तदोषाणामनुद्धारान्नञ्कार्यस्य स्फटिकस्य पार्थिवत्वेन बलीयस्त्वादयमेवार्थोनु
चित एवं नन्वाचार्यैस्तु त्रिभिर्मुक्तं सत्वं प्राणिजातं यत्तन्नेत्यर्थः कुतस्त्वयात्तु सत्वं मन इति

ननु भागवते तमोरजःसत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणा इति गुणोत्पत्तिरभिहिता अन्यत्र च सत्त्वं लीयते मत्तान्
२४ स्वे च गुणे रजोगुणे रजोगुणात्तमसि तत्संप्रलीयंत इत्यादिना महतो गुणेषु लयो गुणानां चाव्यक्ते लयो वा
भिहितस्तत्कथमिदमुच्यते यद्गुणानां पृथग्गुत्पत्तिर्न श्रूयते इति च न्न गुणावत्तमतां विहाय स्व
रूपमात्रावतिष्ठते महांस्तेन साम्यप्राप्नुवंतीति स्यादिति चेन्नः श्रीधरस्वामिपं श्लोकस्तथा चैवं विवरतो पूर्वा
वस्थापरित्यागः परावस्थाप्राप्तिश्चैतत्स्वरूपमेव प्रतीयते नान्यत्किंचिदतो यं वस्त्वंतरमपि
२५ प्रतीयते ननु कथं न प्रतीयते पूर्वस्या अवस्थायाः सा हि त्यागमध्ये चावस्थात्यागश्रुते अवस्थांतरप्रा
प्तिरिति चेत्प्रतीयतां नाम तथापि महतः कुत्र्योर्मध्ये गुणावत्तमतात्यागस्य वस्त्वंतरं प्रती
यते त्यागस्याभावरूपो भावस्याधिकरणात्मकमिति न गुणात्रयं पृथक् कथं तर्हि गुणा
भ्युपाकृतत्वव्यवहार इति चेद्वैषम्यप्राप्तभूतेष्वेव कार्यत्वात्साकृतत्वव्यवहारः साम्यप्राप्तेषु
विद्धि२ च कारणत्वात्साकृतित्वव्यवहार इति यथा कार्यावस्थामापन्नायां पृथिव्यां पार्थिवत्वव्यव
हारः यथोक्तं भागवते पार्थिवाद्दारुणो धूम इति तथा कारणावस्थामापन्नायां तस्यामेव २४

एवंचगुणत्रयकार्यभूतमनसोमुक्तिरेवगुणात्ययाजीवस्यमुक्तिःसाचसतिदेहेनसंभवतीमतःसत्त्वं
त्रिभिर्मुक्तंपतत्त्वेतिननुकथंतर्हिगुणैरितिमुनसामुक्तंपतत्त्वेत्येवकिंनोक्तमितिचेत्कार्यकारणे
३२ एकशब्दप्रयोगादितिवदामः लोकेहिकार्यकारणयोरेकशब्दप्रयोगोदृष्टचरः इदमाम्रमिदंजम्बू इत्यादिषु ननुतर्हिगुणा
त्वेनगुणासंबन्धाभावेसत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवानिबध्नन्तिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्य
यमितियुक्तंगुणैर्बन्धनंकथमुपपद्यतेननुप्रसंबद्धारज्जुःकंचिद्बध्नातीतिचेन्न एतत्प्रकरणस्य
तत्तद्गुणोद्रिक्तंमनोबध्नातीत्यभिप्रायकत्वात्तद्गुणस्थानीयंहिमनस्तच्चसंबध्यतएवतत्य
दोषःगुणेषुगुणस्थानीयेनबध्यतेगुणानामसाम्यंप्रकृतिर्वैषम्यंचमनःनचसाम्यावस्था
चि याःकिंतत्कर्तृमर्हतीतिगुणानचगुणानांसृष्टिप्रकरणेभुक्तिश्चिदुत्पत्तिःश्रूयते भागवतादिषुतुमहदा
दिक्रमेणसृष्टिरुत्पत्तिःश्रुता तथोपनिषत्स्वपि एतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिषुमहाभूता
दिक्रमेणनचात्रगुणानामपिश्रूयतेगुणाःतेषांसाम्यावस्थाधाकारणत्वात्प्रकृतिशब्देनप
रार्थत्वाद्गुणशब्देनचाभिधीयतेनचगुणत्रयंनामकिंचिद्वस्त्वंतरंयेनगुणत्वेनपृथक्संबद्धंस्यात्

पः ननु सत्त्वात्मगुणाः को नात्मनो गुणातीतत्वविरोध इति चेन्न विरोधस्य तु गुणासंगोस्तीति स्फुटतरमुक्त
त्वात् न च वाच्यं गुणासंगस्तु कारिणामुक्तः कारिणां बुद्ध्यादयो नात्मा तथा च नात्मनो गुणासंग इति बुद्ध्या
२५ दीनां जडत्वेनाकर्तृत्वात् घटत्वादीनामप्यथाकर्तृत्वं स्यात् न चिज्जडयोः संयोगस्यापि कर्तृत्वं जडत्वा
देव तर्हि कथमात्मनोपि गुणासंगः कारिणां गुणासंगोस्तीत्युक्तत्वान्न चात्मनो घटितत्वपस्य काचि
चित्क्रियाप्रतिकर्तृत्वमिति चेन्न ज्ञानं एवेत्यादिसूत्रेषु बहुनविदप्नातीत्यादिश्रुतिषु च ज्ञानक्रियां
प्रतिकर्तृत्वस्योपपादितत्वात् तर्हि तार्किकाणामिवात्मनो जडत्वं स्यादिति चेन्न स्वरूपस्यापि ज्ञानत्वा
25 देतत्सर्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यामः न चात्मनोऽकर्तृत्वे भोक्तृत्वसंभवेति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगा
त् ननु शरीरस्यैव सर्वमिति तज्जडत्वादेव कर्तुं भोक्तुमसमर्थ इति प्रवृत्त्यनुपपत्ते विधिनिषेधशास्त्रस्य वैय
र्थ्यस्यात्सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वादिति तस्मात्प्रसंपत्तिश्चात्मनोपि कर्तृत्वं परिणामित्वादि
प्रसंगरूपरिष्टाद्वारयिष्यते अत्रैव मर्मभवार्थं दर्शयती श्रुतिरपि न यथैषिकातूलमग्नौ प्रोतं प्रद्
यते एवमेवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते एवं विदि न पापं कर्मणा श्लिष्यते न च पुरापं न कर्म
णा तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति भ्रूणहाऽभ्रूणहा स्तेनोऽस्तेनः सु २५

पृथिवीत्वव्यवहारैर्हेतेत्यथ यस्यादेवं यदि कार्यकारणयोरभेदः स्यान्नैवमस्ति शब्दगुणादिभेदे भेद
स्यासिद्धत्वादिति चेद्वस्तुनस्तत्त्वशब्दगुणादिभेदस्य परत्वे नाथ्यमुपपद्यते येषामन्यथोपपत्तिस्तयास्मा
स्यतत्त्वे कोमुख्यामनुसंधेया। ननु यदा गुणोभूत्कं आसीज्जातं नैव तदा भगवते गुणातीतः स उच्यत इति क
थमुक्तमिति चेन्न तस्य तु गुणानभिभूततत्त्वमात्रेण गुणेन पूर्वोक्तलक्षणयुक्तो ज्ञानी केवलं गुणातीत उच्य
ते न तु गुणातीतः गुणातीतस्तु मोक्षानन्तरं शास्तु विरजामज्जनादित्यर्थस्तथा चोभयोरैकार्थ्याद्विरो
धाभावात् अन्यथा प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न द्वेष्टीत्याद्यनन्तरोक्तेनैव विरोधः स्याद्गुणात्र
याभावे ब्रह्मादीनां तत्कर्माणामसंभवात् व्यासोपि भागवते विष्णुदूतयमदूतयोः संवादे इममेवार्थं स्पष्टया
मास तथा हि दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणामिति विष्णुदूतैः पृष्टा यमदूताः सर्वे कर्मानु
रोधेन दण्डमर्हन्तीति कारिणः संभवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः कारिणां गुणसंगोस्ति देहवान्न ह्यकर्म
कृदित्यूचुः सति हि देहे कर्मकारणाभावनिषेधो गुणाभावेन संभवति अतो गुणात्मवपुर्मास्थाय तत्तथा च स
ति देहे गुणातीतो न भवति तत्कार्योपलम्भात्कार्यानुमेयमेव हि प्रमाणान्तरानुपलब्धं कारणमित्यभिप्रा